

DÎVÂN-I HİKMET’TE DUYGU BİLDİREN DEYİMLER VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE YANSIMALARI

IDIOMS EXPRESSING EMOTION IN DIVAN-I HIKMET AND THEIR REFLECTIONS TO CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS

KENAN SEMİZ*

Sorumlu Yazar

SENBEK UTEBEKOV**

Öz

Makalede Dîvân-ı Hikmet’in St. Petersburg, Mısır, İstanbul, Kökşetav şehirlerinde ve ünlü Türkolog Emel Esin’in özel kitaplığında bulunan beş nüshasında karşılaşılan birleşik yapılı mental fiiller olarak da değerlendirilen deyimler üzerine bilimsel bir tahlil yapılmıştır. Anlam bakımından *duygu* bildiren, yapı bakımından ise *birleşik fiil* biçimindeki kalıplaşmış bu birimlerin önce beş nüshadaki tespiti; ardından da tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları üzerine ayrıntılı bir inceleme yapılmıştır. Karşılaştırma esnasında öncelikle deyimlerin yapısal yönü dikkate alınmış ancak leksik-semantik anlamları da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde hikmetlerle diğer tarihî eserlerde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan ve yapısal yönden aynı veya benzer deyimlerin anlam benzerlikleri, birbiriyle ilişkileri ve farklılıkları üzerinde durulmuştur. Öncelikle duygu bildiren deyimler sentaktik ve yapısal açıdan Farsça ve Türkçe kökenli olarak sınıflandırılmıştır. Köken bilgisini ortaya koymak üzere deyimlerin bünyesinde yer alan kelimelere göre ‘insan organ isimleriyle kurulmuş deyimler’, ‘vücut salgılarıyla kurulmuş deyimler’, ‘soyut isimlerle kurulmuş deyimler’, ‘iki fiilin sıralanmasıyla kurulmuş duygu bildiren deyimler’ ve ‘*dök, yağlıg* gibi benzetme edatlarının yardımıyla kurulmuş deyimler’ gibi alt başlıklarda incelenmiş ve bilimsel analiz yapılmıştır. Sonuçta da duygu bildiren birleşik fiil görünümündeki 42 deyim nüshalara dağılımları ve deyimlerin ÇTL’deki görünümüne göre sayısal verilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet Nüshaları, Mental Deyimler, Duygu Bildiren Deyimler, Türk Lehçeleri, Leksik.

Abstract

In the article, a scientific analysis has been made on the idioms in the form of compound verbs expressing emotion encountered in the copies of Dîvân-ı Hikmet in the libraries of the cities of Saint Petersburg, Egypt, İstanbul and Kökşetav and in the

Araştırma Makalesi / Künye: SEMİZ, Kenan - UTEBEKOV, Senbek. “Dîvân-I Hikmet’te Duygu Bildiren Deyimler ve Çağdaş Türk Lehçelerine Yansımaları”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 327-354. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1396624>.

* Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: kenansemiz55@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3524-3339.

** Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-3557-6758.

private library of Emel Esin. Idioms in the form of emotional compound verbs used in Yesevî's hikmets are compared with their usage in historical and contemporary Turkish dialects. While the comparison was made, first of all, the structural aspect of the idioms was taken into account, but also their lexical-semantic meanings were tried to be revealed. In other words, the semantic closeness, interrelationships and differences of idioms, structurally the same or similar, used in hikmets, other historical works and contemporary Turkish dialects are emphasized. First of all, idioms in the form of compound verbs expressing emotion are classified as Persian and Turkish origin in terms of syntactic and structural aspects. Idioms in the form of emotional compound verbs formed according to the structure of Turkish were examined under several sub-titles such as 'emotional idioms formed with organ names', 'emotional idioms formed with words related to body names', 'emotional idioms formed with concrete nouns', 'emotional idioms formed by analogy and comparison' and 'idioms formed with verbs' and scientific analysis was made.

Keywords: Ahmet Yesevî, copies of *Dîvân-ı Hikmet*, mental idioms, idioms expressing emotion, Turkish dialects, lexic.

Giriş

İslam dininin manevî değerlerinin Türk halklarının arasında yayılmasında önemli katkıları olan Hoca Ahmed Yesevî'nin büyük mirası *Dîvân-ı Hikmet*'in (DH), tür ve ölçü özellikleri bakımından o dönemin diğer eserleri gibi Arap-Fars şiirine değil, İslamiyet öncesi Türk şiir sanatına yakın olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde sanatsal-edebî yönü ve üslubu bakımından incelendiğinde Yesevî hikmetlerinde halk kültürünün seçkin örnekleri de görülebilmektedir. Dilinin sadeliği ve kolay anlaşılır olması bir yana, eserin nüshalarına bakıldığında, eserde halk arasında yaygın olarak kullanılan atasözleri, deyimler, tabirler, metaforlar ve teşbihlere de sık sık rastlandığı tespit edilmektedir. Kullanılan bu ifadelerin her biri eserin diline ayrı bir estetik katmaktadır. Bunlar arasında, özellikle deyimlerin, bir düşüncüyü, şairin meramını ve duygularını aktarmada çok etkili olduğunu ve şiirsel bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu konuda Rabiğa Sızdıqova'nın tespiti şu şekildedir:

"Eserde Türkçe ve yabancı dillerden alınan zengin bir deyim birikimi vardır. Bunlar morfolojik yapılarına göre isimlerle kurulmuş ve fiillerle kurulmuş deyimler olarak ikiye ayrılabilir. Anlamına göre ise mecazi (metaforik) deyimler ve kavramsal leksik deyimler olarak sınıflandırılabilir. İsim, sıfat ve zarf anlamı taşıyan deyimler ile fiil anlamı taşıyan deyimler çoğunlukla mecazi deyimlerdir ve metaforik bir anlam taşımaktadırlar (Sızdıqova, 2014, 101)".

Yesevî hikmetlerinde, şairin kendisine ait olan deyimsele ifadelere sıkça rastlansa da pek çok deyim kaynağı Türk dilinin çok eski dönemlerine dayanmaktadır ve bu deyimler çağdaş Türk lehçelerinde (ÇTL) de kullanılmaktadır. Bu konuda Doğan Aksan deyimlerin kimi zaman yüzyıllar boyunca hiç değişmeden, kimi zaman da sözcüklerinde yenilenmelerle yaşamakta olduğunu, bazen de yeni deyimlerin de aktarılabildiğini (Aksan, 1996, 31) bildirmektedir.

Çalışmanın Kapsamı

DH'de Yesevî'nin kendisine ait deyimlerin yanı sıra Türk dünyasında, hatta İslam dünyasında bulunan ortak deyimlerin de sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle Yesevî hikmetlerinin söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturan deyimlerin

incelenmesi bilimsel açıdan dikkate değerdir. Özellikle, karşılaştırmalı deyim biliminin gelişimi dikkate alınır, eserdeki deyimlerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarını karşılaştırmalı olarak inceleme ve belirli bir sonuca ulaştırmanın alan literatürüne katkı sunacağı muhakkaktır. Bu sebeple de bu çalışmada eserdeki anlam bakımından *duygu* bildiren, yapı bakımından ise *birleşik fiil* biçimindeki deyimlerin önce DH nüshalarındaki tespiti, ardından da ÇTL'deki kullanımları üzerine ayrıntılı bir inceleme yapılması hedeflenmiştir. Amaç beş nüshadaki *duygu* bildiren birleşik yapı mental fiillerin, modern dönem Türk lehçeleriyle karşılaştırılması yoluyla, çalışılan konunun önemini ortaya koymak ve yapılacak diğer çalışmalara zemin hazırlamaktır.

Aslında Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere Rusya, İran, Mısır, Hindistan, Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Afganistan, Tacikistan vb. ülkelerin kütüphanelerinde, müzelerinde ve şahsi kütüphanelerde (Utebekov, 2021, 22) DH'nin yüzlerce nüshasının saklandığına dair bilgiler bulunsa da baştan sona okunup çeviri yazı ve tıpkıbasımıyla birlikte yayımlananı sadece St.Petersburg¹, Mısır², İstanbul³, Kökşetav⁴ ve Emel Esin⁵ gibi beş nüshasıdır. Bu çalışmanın kapsamında söz konusu beş nüshadan yararlanılmıştır. Fakat bu beş nüshadaki deyimlerin tamamını ele almak makale sınırlarını aşacağı için konu sınırı olarak mental fiil konusunun bir alt kategorisi olan *duygu* bildiren ifadeler belirlenmiştir. Bu deyimlerin lehçelere göre yapı ve anlam özelliklerini karşılaştırmak üzere Oğuz, Karluk ve Kıpçak gruplarından nüfus bakımından daha fazla olan Türk, Özbek ve Kazak Türkçeleri belirlenmiştir. Fakat inceleme esnasında birçok deyim belirlendiğimiz bu lehçelerden bazılarında kullanılmaması diğer lehçelerin dil kaynaklarına da bakılmasını gerekli kılmıştır. Bu sırada da yapı bakımından çok benzerlik gösteren deyimlerin aynı grupta olan lehçelerde de anlam farklılığının olduğu tespit edilmiş ve bunlara da tablolarda yer verilmesi daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Neticede ÇTL için Oğuz grubundan *Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri*; Karluk grubundan *Özbekçe ile Yeni Uygurca*; Kıpçak grubundan ise *Kazakça, Karakalpakça, Kazan Tatarcası, Kırgızca, Başkurtça, Nogayca, Karaçay-Balkarca, Kumukça ve Kırım Tatarcası* olmak üzere 14 lehçenin kelime varlığından bilgi edinilmiştir.

1 DH/S şeklinde ele alacağımız bu nüsha, 1693 yılında istinsah edilmiştir. Nüshanın faksimilesi R. Sızdıqova'nın *Yasavi Hikmetleriniñ Tili* adlı eserinde yer almaktadır (2014).

2 DH/M şeklinde ele alacağımız bu nüsha, 1650 yılında intinsah edilmiştir. Nüshanın faksimilesi M. Tulum'un *Dîvân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası – Mısır Nüshası 1650* adlı çalışmasında yer almaktadır (2019).

3 DH/İ şeklinde ele alacağımız bu nüsha, 1897 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Nüshanın faksimilesi Jarmuhamedulı vd. tarafından hazırlanan *Hikmet Jiynaq: Danalıq Sır* adlı kitapta yer almaktadır (1998.).

4 DH/K şeklinde vereceğimiz bu nüsha, tahminen XVII yüzyılda istinsah edilmiştir. Eserin tıpkıbasımı, S.Utebekov'un *Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası* adlı eserinde bulunmaktadır (2022).

5 DH/E şeklinde vereceğimiz bu nüsha, türkolog Emel Esin'in özel kitaplığında bulunmaktadır. Faksimilesi Yusuf Azmun'un *Hoca Ahmed Yesevî: Divan-ı Hikmet* adlı eserinde yer almaktadır (1994).

Araştırma Alanı ve Yöntemi

Türk lehçelerindeki deyimlerin araştırılması XIX. yüzyılda W. Radloff'un *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy* adlı eseri ile başlamış; günümüze kadar devam ederek deyimleri çeşitli yönleriyle ele alan; S. Kenesbayev, Ş. Rahmatullayev, G. Ahatov, G. Ahunjanov, K. Babayev, G. Açilov, G. Sayfullin, R. Yusipov, G. Aydarov, S. Muratov, H. Yosopov, J. Kiyekbayev, L. Mahmutov, K. Dayibova, K. Atayev, N. Grigoryev, Y. Hertek, L. Dolganov, Ö. Aksoy, Z. Uraksin, M. Kara, A. Karadoğan, A. Püsküllüoğlu, F. Tülbentçi, A. Rojanskiy, S. Calarbekova, Ö. Aytpayev, J. Osmanova, K. Daibova, Z. Jaraşuyeva, A. Nelunov, M. Çernov, N. İsenbet, A. Eleşeva, S. Tulekova, G. Smağulova ve N. Koşanova gibi birçok bilim adamı tarafından monografik araştırmalar yayımlanmış, doktora tezleri savunulmuş ve çeşitli deyim sözlükleri hazırlanmıştır (Uraksin, 1975, 5-8; Kenzhalin, 2017, 107-124; Nurmahanov, 1998, 203-204; Qalıbayev, 2010, 9-10).

Çalışmalar incelendiğinde deyimlerin *leksik-semantik*, *leksik-morfolojik*, *morfolojik-sentaktik*, *sentaktik*, *etnolingüistik*, *lingvokültürel* ve *leksikografik* gibi çeşitli yönlerden incelendiği görülmektedir. Bu çalışmada DH'deki duygu bildiren birleşik fiil biçimindeki deyimlerin leksik-morfolojik ve leksik-semantik özellikleri incelenmiştir. Ancak yer yer diğer alanlara da başvurulup art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemleri kullanılarak her deyim ÇTL'deki kullanımları da karşılaştırılmıştır. Bunun için Türk lehçeleriyle ilgili deyim sözlükleri, açıklamalı sözlükler ve diğer deyimbilim araştırmalarından yararlanılmıştır. Bu lehçelere ait sözlük vb. çalışmaların taranması neticesinde DH'deki duygu bildiren 42 deyim ÇTL'de de kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Türkçede Duygu Bildiren Fiiller ve Deyimler

Dil biliminin alt dallarından biri olan ve dilin düşünceyle ilişkisini inceleyen bilişsel dil bilimin temel konularından biri mental söz varlığıdır. Uluslararası literatürde İng. *mental verbs* / Rus. *ментальные глаголы* olarak bilinen 'mental fiiller' ise bu konu alanının en sık işlenen dalıdır. Bir başka ifadeyle algı, düşünce ve duygu sistemimizi ifade eden zihin kaynaklı fiiller ve bu fiillerin semantik sınıflandırmasına yönelik çalışmalarda mental fiiller işaret edilmektedir.

Mental fiilleriyle ilgili olarak yabancı kaynaklar tarandığında Croft 1993, Mathieu 2005 ve Mathieu & Felbaum 2010'da *emotion verbs*; Chocholoušová 2008'de *sensual verbs*; Belletti & Rizzi 1988, Klimek & Rozwadowska 2004, Bennis 2004 ve Fábregas & Marín & McNally L. 2012'de *psych verbs*; Van Voorst 1992, Marti & Fernandez 1997, Chung 1999, Vanhoe 2002 ve Rivero & Diaconescu 2009'da *psychological verbs* teriminin kullanıldığı; Türkiye'deki kaynaklarda ise Yaylagül 2005, 2010, Kuno 2011, Şahin 2012 ve Seçkin 2014'te *duygu fiilleri*; Turan & Aslan & Corga 2014'te *duygu eylemleri*, İbe Akcan 2010'da *duygu durumu eylemleri*; Gökmen 2004, İbe 2005a ve 2005b'de *ruh durumu eylemleri*; Yarar 2007'de *ruhsal eylemler*; Esmer 2011'de *psikolojik durum eylemleri* ve son olarak Yıldız 2016 ve Yıldız 2020'de *psikolojik durum (PD) fiilleri* terimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinde fiillerin sınıflandırılması konusu tartışmalı olsa da (Yıldız, 2017), fiillerin semantiği ve tasnifi üzerine yapılan çalışmalar son 20 yılda epey artmış, hatta bazı fiil grupları üzerinde ayrıntılı analizler de yapılmaya başlanmıştır. Bu fiil gruplarından biri olan mental fiiller üzerine Türk dili merkezli incelemeler henüz az sayıda olsa da bu konuda ayrıntılı ve kuramsal çalışmaların yapılmaya başlandığı söylenebilir.

Melek Erdem (2004), Özen Yaylagül (2005, 2010), Nergis Biray (2007), Savaş Şahin (2012a, 2012b, 2013, 2015), Kyial Kamchybekova (2011, 2013), Ekrem Ayan ve Yakup Türkdil (2014, 2015), Hüseyin Yıldız (2017, 2018, 2019, 2020), Erkan Hirik (2017, 2018, 2021), Fatma Sibel Bayraktar (2017), İrfan Alan ve Mehmet Özeren (2018), Sema Aslan Demir (2018), İsa Sarı (2019), Ergün Acar (2019), Ayşe Yegin (2019), Kuban Seçkin (2019), Erdal Aydoğmuş (2020), Serpil Soydan ve Aslı Özkan Şen (2021), Merve Erarslan ve Galip Güner (2021), Levent Doğan ve Ceyda Erdin (2021), Serap Ekşioğlu ve Fatma Nisa Karadağ (2021) ve Gökçen Bilgin Aksoy (2021, 2022)'un nitelikli çalışmaları Türkiye Türkolojisinin son 20 yılındaki mental fiil çalışmaları olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmalardan altısı (Erdem 2004, Yaylagül 2005, Yıldız 2016, Hirik 2018, Yıldız 2020 ve Hirik 2021) öncül çalışmalar olmaları bakımından önemlidir.

Bunlardan Özen Yaylagül'ün "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller" (2005) başlıklı makalesinde duygu fiillerini, 1. bütünsel davranış tepki fiilleri, 2. olumsuz duygu fiilleri ve 3. olumlu duygu fiilleri şeklinde genel bir sınıflandırmaya tabi tutmuş, alt sınıflara girmemiş ve toplam 21 fiili değerlendirmiştir (2005, 27-35). Savaş Şahin'in "Eski Türkçede Duygu Fiilleri" (2013) başlıklı bildirisinde toplam 113 fiili, üst sınıf ya da alt sınıf kullanmaksızın 12 kategoride göstermiştir: 1. sevgi; 2. nefret ve öfke; 3. korkma, ürkme; 4. kaygı, endişe, telaş, meraklanma; 5. utanma, çekinme; 6. üzüntü; 7. mutluluk; 8. şaşırma ve hayranlık; 9. pişmanlık; 10. bağışlama; 11. kötü niyet; 12. şüphe (2013, 341-349). Hüseyin Yıldız'ın *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (2016) başlıklı doktora tezinde 419 fiili işlemiş ve bunları iki ana kategoride alt sınıflarıyla birlikte ele almıştır. Yıldız, öncelikle "Anlık Tepki Bildiren Psikolojik Durum Fiilleri" kategorisinde yedi alt sınıf belirlemiştir: *öfke, şaşırma, korku, heyecan, tahrik, utanma ve panik*. Yıldız'ın ikinci ana kategorisinin başlığı "Süreç İçinde Gelişen Psikolojik Durum Fiilleri" olup, iki alt kategoride ele alınmıştır. Birinci alt kategori "Olumlu Psikolojik Durum Fiilleri" başlığını taşımakta ve 10 alt sınıfa ayrılmaktadır: *sevgi, huzur, merhamet, zevk/keyif, arzu, iyilik, memnuniyet, neşe, cesaret ve tatmin*. İkinci alt kategori olan "Olumsuz Psikolojik Durum Fiilleri"nde ise 16 alt sınıf bulunmaktadır: *nefret, üzüntü, kaygı, acı, sıkıntı, rahatsızlık, tehlike, mutsuzluk, kıskançlık, üşengeçlik, pişmanlık, kötüleşme, umutsuzluk, usanç, can sıkıntısı ve başarısızlık*. Konu üzerine yapılmış son çalışma ise Kuban Seçkin'in *Eski Türkçede Mental Fiiller* (2019) başlıklı doktora tezinde 149 fiil herhangi bir kategori ya da sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın ele almıştır.

Bunun yanı sıra incelediğimiz bu çalışmalarda insanın psikolojik durumunu bildiren bazı fiil gruplarını, hatta *övkä köñül örit-* 'öfkelenmek' (Yıldız, 2016, 259), *köñül örit-* 'korkmak' (Yıldız 268), *köñülü yügerü kıl-* 'merhamet duyguları kabarmak' (Yıldız, 2016, 283), *busuşlug kıl-* 'üzüntülü olmak' (Yıldız, 2016, 300), *öd sidur-* 'ödü kopmak, çok korkmak' (Yegin, 2019, 58), *taña bat-* 'hayret etmek, şaşırma' (Yegin, 2019, 59), *eki közü tört bol-* 'iki gözü dört olmak, gözü yolda kalmak' (Özen 208), *köñülgö al-* 'gönüle almak, dikkate almak' (Özen, 2005, 209), *saarga tüş-* 'kuşulanmak' (Acar, 2019, 1288) gibi Türkçenin çeşitli dönemlerinde kullanılan deyim niteliğindeki birçok kalıplaşmış birimlerin de mental fiillerin içerisinde değerlendirilmesi dikkat çekicidir. İnsanın iç duygularını ifade etmede basit fiillere nazaran daha da etkili anlatım gücüne sahip olan bu tür birimlere Türkçede hep başvurulmuştur. *adak kamşat-* 'ayağı dolaşmak; morali bozulmak' (Aksan, 1996, 31), *ödiñe küni teg-* 'çok kıskanmak' (Tekin 14), *yürekli titre-* 'çok korkmak' (Wilkins 740), *kažgu yut-* 'kaygı duymak' (KB 6284), *köñül açıl-* 'ferahlık duymak' (KB 2465), *köñül köy-* 'kalbi yanık olmak' (DLT II.188/11), *öpke yürek kagrul-* 'yürek yanmak' (DLT II.144/7) vb.

2. DH'de Duygu Bildiren Deyimler

DH'de insanın psikolojik durumunu betimlemede kullanılan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmanın sınırı ve çıkış noktası tek eser (DH) olduğu için bu çalışmada, öncekilerden farklı bir sınıflandırma yapılmak istenmiştir. Bu sebeple DH'de tespit edilen fiiller; yapı, anlam ve içerik bakımından çeşitli gruplara ayrılabilir. Aşağıda bu deyimlerin sınıflandırılması ve örnekleri sunulmaktadır.

2.1. Ödünçleme Yoluyla Giren Duygu Deyimleri

Bir dildeki deyimler ortaya çıkışına göre, 'öz deyimler' ve 'alıntı deyimler' olarak sınıflandırılabilir. Bununla birlikte öz ya da alıntı olduğuna dair kesin bir fikir söylenemeyen ortak deyimler de bulunmaktadır.

Türkçe ve Farsçada benzer kültürel yaşamın doğal ürünü olan bu ortak deyimlerin kaynağının 'elsine-i selase'den hangisi olduğunu belirlemek zor olmakla birlikte, İslami dönem Türk aydınlarının genellikle Farsça ve Arapça eserleri model aldıkları göz önünde bulundurulduğunda, bu deyimlerin de diğer sözlüksel kopyalar gibi, geniş ölçüde Farsçadan veya Farsça aracılığıyla Arapçadan kopyalandığı düşünülebilir (Eker, 2010, 207).

Ödünçleme yoluyla giren deyimlerin orta dönem Türk edebiyatının diğer eserleri gibi DH'de de yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunların arasında insanın psikolojik durumunu bildiren deyimler de vardır.

Örneğin DH'de geçen *gām yê-* (DH/S.103b/6) deyimini Farsçadaki *gām-i kesî rā ḥorden* "birisi için üzölmek" (Kanar, 2010, 1091) deyiminin karşılığı olarak değerlendirilebilir. Bu deyim Trkm. *gamyny iymek* (TDDS-I.391), Özb. *gam yemoq* (Rahmatullaev, 1978, 305), Kz. *kam jev* (Keleşbayev, 2007, 404), Kpl. *gam(in) jeü* (Eşbayev, 1985, 29) olarak yaşamaktadır. Krg. ve TTrk'de bu deyim olumsuz şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. *kam jeböö* (KTFS 355), *gam yememek* 'kaygılanmamak' (TDKS.725). Aynı şekilde *könül bër-* (Utebekov ve Akar, 2020, 336) de böyle deyimlerden biridir. Farsçada bu kullanımının dengi olan *dil dāden* 'gönöl vermek, sevmek' (Dankoff, 1983, 265) deyimini bulunmaktadır.

Bununla birlikte *yürek bağı dağla-* 'son derece dertlenmek' (DH/İ.17/6), *yürek dağla-* 'içi yanmak' (DH/K.5b/7; DH/S.52b/9), *içi dağla-* 'kederlenmek' (DH/K.5b/8) gibi deyimlerin yapısındaki *dağla-* fiilinin Farsça *dāğ* 'yanık yarası; insan ve hayvan vücuduna kızgın demirle vurulan damga, işaret' (Devellioğlu, 1986, 193) isminden türemiş bir fiildir. Burada sadece bir deyimün bünyesinde yer alan bir kelime söz konusu olmamış, Fars kültüründen bir kod kopyalaması da yapılmıştır. Bu konuda N. Jubatova'nın bilgileri şu şekildedir:

"Başka dilden olduğu gibi (düz) çevrilen deyimler arasında psikolojik duygu bildiren, duygusal-etkileyici anlam taşıyan deyimler çoktur. Arapça ve Farsçadan alıntı deyimler arasında kaygı, üzüntü, dert, felaket bileşenleriyle kurulmuş olanlar ayrıca dikkat çekmektedir. Bunun gibi deyimler çoğunlukla yürek (kalp), can gibi anahtar kelimeler etrafında gruplanarak, 'yanan yürek', 'dağlanmış yürek', 'yaralı kalp', 'dertli kalp', 'dertli yürek' gibi metaforik yapılar oluştururlar. Bu şekildeki metaforik yapılara özellikle Doğu edebiyatının etkisiyle yazılan metinlerde sıkça rastlanılmaktadır. Doğu halklarının anlayışında dert, kaygı, ve üzüntünün 'yüreğe kızgın demirle basılan damga' biçiminde bir karşılığı bulunmaktadır" (Jubatova, 2010, 34).

DH'de Arapça ve Farsçadan giren *feryād, zār, mâtem, efgān, derd, cefā, ḥayrān, sevdā, nālān, nā're, nāle, buğz* gibi insanın psikolojik durumunu bildiren soyut

isimlerin *bêr-*, *bol-*, *çek-*, *êt-*, *eyle-*, *il-*, *kal-*, *kıl-*, *sal-*, *tart-*, *tut-*, *ur-*, *yê-*, *tap-* yardımcı fiilleriyle birleşmesi yoluyla yapılan ve duygu bildiren, hatta benzer duygunun çeşitli mertebelerini temsil eden deyimlere de sıkça rastlanılmaktadır. *feryād êt-* ‘yüksek sesle haykırmak’ (DH/K.19a/9), *zār eyle-* ‘yüksek sesle ağlamak’ (DH/İ.1/94), *nālān bol-* ‘inlemek, sızlamak’ (DH/K.88a/7), *nāle eyle-* ‘çığlık atmak’ (DH/K.56a/2), *efgān kıl-* ‘haykırmak, feryat etmek’ (DH/K.20b/7), *nā’re tart-* ‘yüksek sesle bağırarak, haykırmak’ (DH/K.79a/7) vb.

2.2. Duygu Bildiren Öz Deyimler

Bir dilin kendi iç yapısında olan ve kökleri çok eskiye dayanan deyimler ‘öz deyimler’ olarak adlandırılabilir. Bu çalışmadaki öz deyimler kuruluşuna ve yapısına göre bir isim ve fiilden kurulmuş olanlar ile iki fiilin birlikte kullanılmasından oluşanlar şeklinde iki grupta değerlendirilmiştir.

2.2.1. İsimlerle Fiillerin Birleştirilmesiyle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH’de tespit edilen isimlerle kurulmuş olup duygu bildiren öz deyimler, somut ve soyut olma durumlarına göre ikiye ayrılabilir.

2.2.1.1. Somut İsimlerle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH’de somut isimle kurulmuş duygu deyimleri genellikle bedenle ilgili kelimelerden oluşmuştur. Ancak bedenle ilgili olmayan bazı deyimlere de rastlanabildiği için konuyu iki alt başlıkta ele almakta fayda vardır.

2.2.1.1.1. Bedenle İlgili Kelimelerle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH’de insan bedeniyile ilgili kelimelerle kurulmuş deyimlerin bazılarının tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanım özelliklerine R. Sızdıqova (2014, 101), S. Utebekov (2021) gibi bazı araştırmacıların çalışmalarında değinilmişse de bu fiillerin duyguyu ifade etmeleri üzerinde durulmamıştır. Aslında DH’de duygu bildiren deyimlerin daha çok bedenle ilgili kelimelerle kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu tür deyimlerin ya organ adlarıyla ya da vücut salgıları için kullanılan adlandırmalarla kurulduğu görülmektedir.

2.2.1.1.1.1. Organ İsimleriyle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

R. Sızdıqova DH’nin St.Peterburg nüshasındaki *kol*, *baş*, *köz*, *yürek*, *boyun* gibi organ adlarından *başğa tüş-*, *başka al-*, *baş ur-*, *başın koy-*, *kol aç-*, *kol al-*, *kol tut-*, *kol kuşur-*, *yürek yalğa-*, *yürek dağla-*, *közge sürt-*, *kolum aç-*, *boyun sun-*, *köksüm teş-* gibi bir kısım deyimlerin kurulduğuna değinerek bu deyimlerin günlük konuşma dilinin çok eski örneklerinden olduğunu, bunların önemli bir kısmının da bugüne kadar bazı Türk lehçelerinde, bu bağlamda Kazak Türkçesinde de, anlamları hiç değiştirilmeden kullanılageldiğini bildirmektedir (2014, 101).

DH’deki organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin arasında insanın psikolojik durumunu bildiren çok sayıda deyim rastlanmaktadır. Özellikle, *bağır*, *yürek*, *köz*, *köküs*, *tamur*, *baş*, *iç*, *öpke* gibi organ isimleri çeşitli anlamlar taşıyan somatik deyimler oluşturmaktadır. Bu organlardan *bağır*, *yürek*, *ciger*, *iç*, *öpke*, *köküs* gibi kelimeler iç organ adlarına yönelik; *baş* *köz* gibi kelimeler ise dış organ adlarına yönelik deyimler oluşturmaktadırlar.

2.2.1.1.1.1.1. İç Organ Adları Yardımıyla Kurulan Deyimler

DH'de iç organ adlarıyla kurulmuş deyimlerden biri birçok lehçede kullanılan *bağır ez-* deyimidir. ÇTL'de bu deyimın edilgenlik ekiyle genişletilmiş ve *yürek* sözüyle yer değiştirmiş, hatta *yürek* ve *bağır* sözlerinin birlikte kullanıldığı şekilleri de vardır. Bunların ÇTL'deki anlamlarının hikmetlerdeki anlamlarından çok farklı olmadığı dikkat çekmektedir.

Tablo 1

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *bağrı/yüregi ez(il)-* Deyimi

	kan tökmedim ⁶ közlerimdin <i>bağrım ezip</i> (DH/S.95b/11)
TTrk.	<i>bağrım ezmek</i> 'üzülmek, dertlenmek' (TDKS.178) <i>yüregi ezilmek</i> 'üzülmek, acı duymak' (TDKS.2210)
Trkm.	<i>bagryň ezilmek</i> '(birine) acımak' (TDDS-I.112)
Kzk.	<i>bavırı eziliv</i> 'çok sevmek' (Smagulova, 2002, 67)
Bşk.	<i>bavır özölöü</i> 'üzüntü duymak, kaygılanmak' (Uraksin, 2006, 62)
Krg.	<i>booru ezilüü</i> 'çok sevmek; kaygılanmak; gülüşünü durduramamak' (Caparov vd., 2001, 159)
Özb.	<i>bağrini ezmoq</i> 'dertlenmek, kaygılanmak' (Rahmatullaev, 1978, 83)
Uyg.	<i>jüräk-bağri ezilmek</i> 'üzüntü duymak, tasalanmak' (Camaldinov, 1985, 62)

bağır kelimesiyle yapılmış diğer deyim ise *ciger bağır kebâb bol-*'dur. NF'de (214/17), Ali Şîr Nevaî'nin *Mecalisü'n-Nefa'is*'inde (*kıldı bağrımın kebâb*, 62b/7), Baba Rahim Meşreb'in *Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevi*'sinde (*tökülür dip korkadur bağrı kebâb*, 171/13), Sekkaki'nin *Divan*'ında (*bağrım kebâb idip*, 583; *cigeri kebâb kılmasa*, 670) geçen bu deyim bazı ÇTL'de de kullanılmaktadır. Söz konusu lehçelerdeki deyimın anlamında hikmetlerdekinden pek bir fark görülmemektedir.

Tablo 2

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *ciger / bağır kebab ol-* Deyimi

	<i>ciger bağrım kebâb boldı</i> kahır birlen (DH/K.67b/8)
TTrk.	<i>ciger kebab olmak</i> 'büyük bir acıya uğramak, yüregi yanmak' (TDKS.178)
Trkm.	<i>bagryňy kebab etmek</i> 'aşırı bir şekilde sıkıntı, cefa çekmek' (TDDS-I.112)
Az.	<i>bağrı/ciyəri kabab olmaq</i> 'çok susamak; çok üzülmek' (Altaylı, 2005, 81, 150)

DH/İ'deki *bağrı küy-* (DH/İ.15.2) deyimine Meşreb'in *Mesnevi*'sinde (*bağrım küyedür*, 157/28) rastlanmaktadır. Aynı şekilde Sekkâki'nin *Divan*'ındaki *Ger hecing otı cân u cigerge yağa kildi* 'Gerçi senin ayrılığının ateşi can ve ciğerimi yaka geldi' (Eckmann, 2017, 390) şeklindeki satırların deyimın tasvirlenmiş hâli olduğu söylenebilir.

6 DH/K'de *kiymedim*'dir (DH/K.12b/4).

Tablo 3DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *bağrı küy-/yan-* Deyimi

	<i>bağrım küyüp cāndın toyup öldim mene</i> (DH/İ.15.2)
TTrk.	<i>bağrı yanmak</i> 'üzüntü çekmek, çok acı duymak' (TDKS 178) <i>ciğeri yanmak</i> 'çok acı ve sıkıntı çekmek, yüreği yanmak' (TDKS 268)
Az. 2006,	<i>bağrı/ ciyāri yanmaq</i> 'hasret çekmek; merhamet etmek; susamak' (Altaylı, 81-150)
Trkm.	<i>bagryñ ýanmak/köýmek/tütemek</i> 'çok acımak, üzülmek' (TDDS-I.112) <i>bağryny ýakmak</i> 'üzülmesine sebep olmak, üzme, kırmak' (TDDS-I.112)
Kzk.	<i>işi bavır örtēnēv</i> 'kaygılanmak, tasalanmak' (Smagulova, 2002, 55)
Ngy.	<i>bavır küyüv</i> 'kaygılanmak, üzülmek; hastalanmak' (Şihmurzayev, 1991, 111)

DH'de karşılaşılan *yürek bağrı tēl-* / *tēş-* deyimini de birçok lehçenin deyimler sözlüklerinde yer almaktadır. Bunlara benzer bir deyim Baba Rahim Meşreb'in *Mesnevi*'sinde de rastlanmaktadır: *bağrımın tiley* (Gedik, 2010, 241/44).

Tablo 4DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yürek/ ciger / bağrı tel-/teş-* Deyimi

	'ışk hānceri <i>yürek bağrım tēldi/ tēşti</i> dōstlar (DH/M.54a/7; DH/K.9a/11) <i>peykān alıp yürek bağrım tēştim</i> mene (DH/İ.1/32)
TTrk	<i>bağrını delmek</i> 'çok dokunmak, içine işlemek' (TDKS 178) <i>ciğerini delmek</i> 'kişiye dayanılmaz bir üzüntü vermek' (TDKS 368)
Az.	<i>bağrı dālinmāk</i> 'son derece kederlenmek, üzülmek' (Altaylı, 2005, 81) <i>ürāyini dālmāk/ deşmāk</i> 'incitmek, eziyet çektirmek' (ADİL-IV 435)
Trkm.	<i>bagryny dilmek</i> 'üzme, kalbini kırmak' (TDDS-I.112)
Kzk.	<i>jürekti tildi</i> 'kaygılanmak (Vāliulı, 2015, 73), <i>jürekti sara tildi</i> 'kederlenmek' (Keleşbayev, 2007, 121), <i>bavırın tilingir!</i> 'sıkıntı çekmek' (Keleşbayev, 2007, 135)
KTr.	<i>yörāgen telgelāv</i> 'kederlenmek' (WEB 3)
Bşk.	<i>yörāgen telgelāv</i> 'sıkıntı çekmek', <i>yörāk iten telev</i> 'çok acı çekmek, azap çekmek' (Uraksin, 2006, 145)
Kpl.	<i>baürin tiliü</i> 'çok üzülmek, dertlenmek' (Eşbayev, 1985, 57)

Tabloda görüldüğü üzere bu deyimlerde *yürek* ve *bağrı* kelimeleri *tēl-* ~ *dāl-*, *tēş-* ~ *deş-* 'delik açmak, delik duruma getirmek' ve *til-* "dilmek", *telgelā-* "dilimlemek" fiilleriyle birlikte kullanılmıştır.

DH'de duygu bildiren somatik deyimlerin bir kısmı *yürek* kelimesiyle kurulmaktadır. Bunların birçoğu ÇTL'de hâlen kullanılmakta olup, örneğin *yürek/ bağrı dağla-* deyimini Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde yaşamaktadır.

Tablo 5DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yürek/ bağır dağla*- Deyimi

	cân küydirip <i>yürek bağırım tutup dağlap</i> (DH/İ.17.6) yaşın saçıp hâkka sığınıp <i>yürek dağla</i> (DH/K.5b/7) haram şüphe terk eyleben <i>yürek dağla</i> (DH/S.52b/2)
TTrk.	<i>yüreğini dağlamak</i> 'acıyla ve özlemle içi yanmak' (TDKS 2210)
Az.	<i>üräyi dağlanmaq</i> 'son derece dertlenmek, kederlenmek' (ADİL-IV 430)
Trkm.	<i>yürek dağlamak</i> 'yüreğini yaralamak, üzülmeye sebep olmak' (TDDS-II.512-513)
Kzk.	<i>jüregi davalamav</i> 'cesaret edememek, çekinmek, korkmak' (Keleşbayev, 2007, 279)
Klp.	<i>jüregi daúamaú</i> 'cesaret edememek, çekinmek' (Eşbayev, 1985, 81)
Ngy.	<i>yüregi davalamadı</i> 'cesaret edemedi, korktu' (WEB 2)
Özb.	<i>yuragi dovlamaq</i> 'cesaret edememek' (Rahmatullaev, 1978, 270)

DH'de tespit edilen *yürek* kelimesi ile kurulan *yürek örten-* / *küydür-* deyimleri lehçelerde de kullanılmaktadır. Bununla birlikte *yürek* kelimesinin lehçelerde *örten-*, *küy-* fiiliyle eşanlamlı olan *yan-* ve *yandır-* fiilleriyle birlikte kullanıldığı da tespit edilmiştir. DLT'de bu deyim *öpke yürek kagrulur* (II.144/7) varyantı da bulunmaktadır, bu deyimlerin anlamları da birbirine yakındır.

Tablo 6DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yürek örten-/küydür-* Deyimi

	<i>yüregi örtenip</i> köz yaşı akğay (DH/S.6b/7) ey yâr <i>yürek küydüresen</i> kayda érürsen (DH/S.34a/8) cân küydürüp <i>yürek bağırım tütüp</i> ağlap (DH/M.14b/8) cân küydürüp <i>yürek örtep bağırım</i> dağlap (DH/M.14b/8)
TTrk.	<i>yüreği yanmak</i> 'çok üzülmek, acımak' (Çotuksöken, 2004, 358)
Az.	<i>ürek yandırmaq</i> 'birisinin durumu için dertlenmek, kaygılanmak, üzülmek' (ADİL-IV 429)
Kzk.	<i>jüregi jandı</i> 'âşık olmak, çok sevmek' (Keleşbayev, 2007, 278), <i>jüregi ot/ ört bop</i> 'tasalanmak, dertlenmek' (Smagulova, 2002, 61)
Bşk.	<i>yöräk yanıtı</i> 'yüreği yanmak, acı duymak' (FBY.64)
Ngy.	<i>yürek küyiv</i> 'kaygılanmak, üzülmek; hastalanmak, sinirlenmek', <i>yürekte ot yanuv/ yallav</i> 'kaygılanmak; sinirlenmek' (Şihmurzayev, 1991, 111, 282)

DH'deki *yüregi kan kıl-/ét-* deyimlerine de birçok lehçede rastlanmaktadır. Bu deyimlerdeki yardımcı fiiller bazen değişse de deyimlerin anlamları değişmemektedir.

Tablo 7DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yüregi kan et-/kıl-* Deyimi

	<i>yüregin kan kılıp</i> yoklaşa her bar (DH/M.115b/9) <i>yüregin kan étib</i> yoklaşa her bar (DH/S.10a/7)
TTrk.	<i>yüreği kanamak</i> 'aşırı üzüntüden sarsılmak' (TDKS.2209)
Az.	<i>üräyi qan olmaq</i> 'son derece kederlenmek' (ADİL-IV.431)
KTr.	<i>yöräktän kan tamuv</i> 'ıstırap ve sıkıntı çekmek' (TTAS-I.473)
Klp.	<i>jürek baúırı qan bolú</i> 'ıstırap çekmek' (Eşbayev, 1985, 85)

Ngy.	<i>yürekten kan kusuv</i> ‘çok kaygılanmak, üzülmek’ (Şihmurzayev, 1991, 282)
Özb. 1978,	<i>yurägi qon bolmaq/ qilmoq</i> ‘çok tasalanmak, kederlenmek’ (Rahmatullaev, 271)

DH’de *yüregi çaķ/ çek ét-* gibi birbirinden çok az farklı olan deyimler kullanılmıştır. *yürek* kelimesi ile içeriğinde ses taklidi yoluyla yapılmış kelimelerin bir araya gelerek ‘korkmak’ anlamını bildiren bu tür deyimlerin de ÇTL’de değişik varyantları kullanılmaktadır.

Tablo 8

DH’de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yüregi çaķ et-* Deyimi

	<i>yüregim çaķ/ çek étip</i> şâkir bolur-mın (DH/M.116b/11; DH/S.11a/4)
TTrk.	<i>yüregi hop etmek</i> ‘bir şeyden korkup heyecanlanmak’ (Çotuksöken, 2004, 358)
Kzk.	<i>jüregi dir ete qaldı</i> ‘ödü kopmak, çok korkmak’, <i>jüregi lüp etti</i> ‘tedirgin olmak’ (Keleşbayev, 2007, 278-279)
Krç.Blk.	<i>cüyregi gıp-gıp ete</i> ‘korkudan tirtir titremek’ (Tekelani, 1992, 107)
Ngy.	<i>yürek zuv/ suv/ şuv/ dir etiv</i> ‘çok korkmak’ (Şihmurzayev, 1991, 275)
Özb.	<i>yurägi şuv etib ketdi</i> ‘çok korkmak’ (Rahmatullaev, 1978, 271)

DH’de Türk lehçelerinde insanın iç organlarının genel adı olarak kullanılan *iç* kelimesiyle kurulmuş deyimler de vardır. Bunlar *yürek*, *bağır*, *öpke* kelimesiyle kurulmuş deyimlere benzemekte ve yukarıda bahse konu olan *yanmak*, *küymek*, *dağlamak*, *kan kılmak* gibi fiillerle kurulmaktadır. Bu tür deyimler Tablo-9’da görüldüğü üzere lehçelerde de kullanılmaktadır.

Tablo 9

DH’de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *içi yan-/küy-* Deyimi

	<i>bī-hūd bolıp küyüp yanar içi taşı</i> (DH/S.12/30) <i>muḥammed</i> ‘ışıkta <i>içi küye-dür</i> (DH/K.76a/10) <i>içi taşı küyüben</i> şehirlerde yatmasun (DH/K.44a/7)
TTrk.	<i>içi yanmak</i> ‘çok susamak; çok üzülmek’ (TDKS.927), <i>içini yakmak</i> ‘çok üzülmek’ (TDKS.928), <i>için için yanmak</i> ‘İçten içe üzülmek’ (Saraçbaşı, 2010, 629), <i>içine ateş /od düşmek</i> ‘Büyük bir acının, üzüntünün etkisi altına girmek’ (Saraçbaşı, 2010, 631),
Az.	<i>içi yanmaq</i> ‘susamak; bir yakınına veya çok sevdiği bir şeyi kaybederek çok üzülmek’ (Altaylı, 2005, 295)
Trkm.	<i>için ýanmak</i> ‘bir şeye canı yanmak’ (TDDS-I.599)
Kzk.	<i>işi januv / küyiv</i> ‘çok üzülmek, kaygılanmak’ (Keleşbayev, 2007, 792), <i>işi ottay küyiv</i> ‘çok üzülmek, kaygılanmak’ (Smagulova, 2002, 61)
Klp.	<i>işi janıu/ işi ottay jandı/ işi küyü</i> ‘yüreği sızlamak’ (Eşbayev, 1985, 91)
KTr.	<i>eç yanu</i> ‘yüreği yanmak’ (TTAS-III.589),
Ngy.	<i>işi küyiv</i> ‘kaygılanmak, üzülmek; hastalanmak’ (Şihmurzayev, 1991, 111)
Krg.	<i>içi küyüü</i> ‘pişman olmak, çok kaygılanmak, dertlenmek;’ (Caparov vd., 2001, 322),
Uyg.	<i>içi örtänmāk</i> ‘kaygılanmak, dertlenmek’ (Camaldinov, 1985, 76)

DH’de geçen *iç bağrını kan kı-* deyimini de Türkçenin bazı lehçelerinde yaşamaktadır.

Tablo 10DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *iç bagrı kan kıl-* Deyimi

<i>iç bağrımın kan kıldı</i> (DH/K.54b/9)	
TTrk.	<i>içinden kan gitmek</i> 'aşırı acı, sıkıntı veya üzüntü verecek davranışta bulunmak' (TDKS 927)
Az.	<i>içi qan ağlamaq</i> 'durumunu kimseye bildirmeyerek heyecan ve ıstırap içinde olmak' (Altaylı, 2005, 295)
Krg.	<i>içinen kan ötüü</i> 'çok kaygılanmak, tasalanmak; pişman olmak' (Caparov vd., 2001, 322),

DH'deki *içi dağla-* (DH/K.5b/8) deyimini ise Azerbaycan Türkçesinde 'çok dokunmak, çok üzme' anlamında kullanılmaktadır (Altaylı, 2005, 296).

DH'de *öpke* 'akciğer' kelimesiyle kurulmuş duygu bildiren deyimlerden biri *öpke şeş-* deyimidir. Bu deyim, lehçelerde bu şekilde kullanılsa da, *şeş-* kelimesiyle anlam bakımından yakın olan *kabarmak*, *tolmoq*, *qara qazanday boluv*, *kazanbaktay boluu* gibi kelimelerle buna benzer deyimler oluşturulmuştur.

Tablo 11DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *öpke şeş-* Deyimi

bağrı pişip <i>öpkeş şeşip</i> yürek dağla (DH/K.63a/1) bağrı pişip <i>öpkeş şeşip</i> erip aqsun (DH/S.22b/2)	
TTrk.	<i>öfkesi kabarmak</i> 'çok kızmak, sakinleşmişken yeniden öfkelenmek, tekrar sinirlenmek' (TDS.1531)
Bşk.	<i>üpke kabarıv</i> 'sinirlenmek; öfkelenmek' (Uraksin, 2006, 300)
Kzk.	<i>ökpesi qara qazanday</i> 'çok küsmek, darılmak' (Keleşbayev, 2007, 507)
Krg.	<i>öpkösü kazanbaktay bölüü</i> 'birine çok küsmek, darılmak' (Caparov vd., 2001, 62)
Ngy.	<i>ökpesi qara qazanday</i> 'çok küsmek, darılmak' (Şihmurzayev, 1991, 190)
Özb.	<i>upkəsi tuldi</i> 'ıstırap çekerek çok ağlamak' (Rahmatullaev, 1978, 285).

Ayrıca DH'de içinde *öpke* kelimesi geçen *öpke tağı ciger bağrın қақарлар* (DH/K.32b/8), *öpke tağı yürek bağrın қақарка-а* (DH/M.38b/11) şeklindeki deyimler de kullanılmıştır. Kırgız lehçesinin deyimler sözlüğünde bu deyim *öpkö kaguv* 'üzülmek, pişman olmak; acı duymak' (Caparov vd., 2001, 623) şeklindeki varyantı da mevcuttur.

2.2.1.1.1.2. Dış Organ Adları Yardımıyla Kurulan Deyimler

DH'de insanın dış organlarından biri olan *baş* kelimesinin anahtar kelime olarak kullanıldığı *tağ u taşğa başın ur-* deyimine rastlanmaktadır. Bu deyimle, Tablo 12'de görüldüğü üzere birçok lehçede karşılaşılmaktadır.

Tablo 12DH’de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *başın tağ u taşğa ur-* Deyimi

<i>tağ u taşğa başın urup bî-hūd bolup</i> (DH/S.15b/3)	
TTTrk.	<i>başını/ kafasını dağlara taşlara (taştan taş) vurmak</i> ‘kaçırdığı fırsata, uğradığı başarısızlığa çok üzölmek, bunun için dövünmek’ (Çotuksöken, 2004, 127)
Az.	<i>başı daşdan daşa dāymāk</i> ‘felakitle, başarısızlıkla karılaşarak pişman olmak’ (Altaylı, 2005, 92)
Kzk.	<i>başın tavğa da, taşqa da soqtı/ urdı</i> ‘zahmet, eziyet çekmek’ (Keņesbayev, 2007, 131)
KTtr.	<i>başını taşka oruv</i> ‘çok öfkelenmek, hiddetlenmek’ (TTAS-I.138)
KrTtr.	<i>başını taştan taşqa urmaq</i> ‘sinirlenmek’ (WEB 4)
Krç.Blk.	<i>başın taşğa uruv</i> ‘pişman olmak’ (WEB 4)
Kmk.	<i>başın taşğa urmaq</i> ‘pişmanlık duymak’ (WEB 4)
Ngy.	<i>başın tavğa da, taska da soguv/uruv</i> ‘eziyet çekmek’ (WEB 2)
Klp.	<i>başın taúğa da, taşqa da urú</i> ‘sinirlenmek’ (WEB 2)
Krg.	<i>başın taşka koygulasa da/ ursa da</i> ‘ne yapıp ne etse de (başaramamak)’ (Caparov vd., 2001, 117)
Özb.	<i>boşini toşga urmoq</i> ‘pişman olmak, üzölmek’ (Rahmatullaev, 1978, 51-52)
Uyg.	<i>başni taşqa urmaq</i> ‘yaptığı bir işin yanlış veya uygunsuz olduğunu anlayarak üzölmek, pişman olmak’ (Camaldinov, 1985, 29)

DH’de geöen *baş kat-* deyimini ise Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt, Özbek ve Uygur lehçelerinde de olduğu gibi ‘kafa yormak, çok düşünmek’ anlamıyla kullanılmaktadır. Lehçelerde bu deyimden etirgenlik ekleriyle genişlemiş şekilleri de mevcuttur.

Tablo 13DH’de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *baş kat-* Deyimi

eyā dōstlar āmelsiz-min <i>başım qattu</i> (DH/M.56b/8) kimge aytıp kimge yığlap <i>başım qattu</i> (DH/M.98b/9)	
Az.	<i>başını qatmaq</i> ‘meşgul etmek, sohbe tutarak kandırmak’ (Altaylı, 2005, 103)
Kzk.	<i>bası qatuv</i> ‘kafa yormak’ (Smagulova, 2002, 58)
KTtr.	<i>baş katuv</i> ‘uzun ve derin düşünmekten kafası yorulmak, bir sorunu düşünerek kesin bir karara varamamak’ (TTAS-I.137)
Bşk.	<i>baş katıv/ katırıv</i> ‘kafası karışmak, şaşırıp bocalamak’ (FBY.45)
Klp.	<i>basın qatırú</i> ‘bir řey hakkında çok düşünmek; birisine olumsuz şeyler söyleyerek rahatını bozmak’ (Eşbayev, 1985, 54)
Özb.	<i>boşi qotdi</i> ‘bir şey üzerinde çok düşünmek, ne yapacağını bilememek’ (Rahmatullaev, 1978, 53)
Uyg.	<i>baş qatmaq</i> ‘zor durumda kalmak, şaşıp kalmak’ (Camaldinov, 1985, 28)

DH’nin *eliğ birde çöllər kezıp giyāh yēdim/ tağla çıkıp allāh dēben közim oydu* (DH/K.13a/6), *zākir bolup řākir bolup haqını süygi/ seher vaqıtta kopup yığlap közün oyđıl* (DH/M.84a/4) satırlarında *köz oy-* ‘göz yaşı dökmek, çok ağlamak’ deyimine yer verilmiştir. Yalancı eşdeğerler arasında sayılabilecek bu deyim lehçelerde bir duyguyu ifade etmemektedir.

2.2.1.1.1.2. Vücut Salgılarıyla İlgili Kelimelerle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH'de içinde vücut salgılarıyla ilgili kelimelerin bulunduğu deyimler de vardır. Özellikle *kan*, *köz yaşı*, *yaş* kelimeleriyle kurulmuş deyimler dikkat çekmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu sözlerle kurulmuş deyimlerin hepsi lehçelerde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

2.2.1.1.1.2.1. Kan Kelimesiyle Kurulan Deyimler

DH'de *kan* kelimesiyle kurulmuş birden fazla deyime rastlanmakta olup bunların bir kısmı tarihî ve çağdaş lehçelerde de geçmektedir. Örneğin, *kanlar/kan yut-* deyimini *Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevi'si* (141/67; 193/79), Şahî'nin *Divan'ı* (Eckmann, 2017, 294), Munis Harezmi'nin *Şu'arâ* adlı gazeli (Eckmann, 2017, 211) olmak üzere birçok eserde geçmektedir. Ayrıca Tablo 14'te gösterildiği gibi birçok lehçede de yer alan deyim, Ömer Asım Aksoy'un deyimler sözlüğünde ettirgen fiil eki almış varyantı da görülmektedir: *Kan yutturmak* 'bir iş meydana gelinceye kadar, o işi yapana sıkıntı vermek, kan kusmak' (Aksoy, 1988, 821).

Tablo 14

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *kan yut-* Deyimi

	<i>kanlar yutup</i> allâh dëdim raħm eyledi (DH/K.1a/11)
	riyâzatnı kattıg tartıp <i>kanlar yutup</i> (DH/M.1a/3)
	it nefsī üçün bendesi <i>kan yutmasa</i> bihrağ (DH/K.37b/10)
TTrk.	<i>kan yutmak</i> 'acıya, eziyete dayanmak, tahammül etmek' (Saraçbaşı, 2010, 721)
Trkm.	<i>gan ýuwutmak</i> 'eziyet çekmek, cefa çekmek' (TDDS-I.393)
Kzk.	<i>qan juttı</i> 'kaygılanmak, üzölmek' (Keçesbayev, 2007, 408)
Krg.	<i>kan jutuu</i> 'yakın birini kaybederek kaygı çekmek, tasa duymak' (Caparov vd., 2001, 362)
KTr.	<i>kan yotu</i> 'çok endişelenmek; kederlenmek' (TTAS-II.39)
Bşk.	<i>kan yotov</i> 'büyük bir kaygı içinde olmak' (Uraksin, 2006, 202-203)
Klp.	<i>qan jutıv</i> 'eziyet çekmek' (Eşbayeva, 1985: 107)
Ngy.	<i>kaygırganda kan yutuv</i> 'eziyet çekmek', <i>kan yutuv</i> 'eziyet çekmek', <i>kanlı köbik yutuv</i> 'çok düşünmek, düşünceye dalmak' (Şihmurzayev, 1991, 119-121)
Özb.	<i>qon yutmoq</i> 'üzüntüye kapılmak, acı duymak' (Rahmatullaev, 1978, 291)
Uyg.	<i>qan jutmaq</i> 'dertlenmek, hasret çekmek' (Camaldinov, 1985, 103)

DH/K'de geçen *kan yığla-* (DH/K.21a/7) deyimini Türkiye Türkçesi, Kazak ve Başkurt lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu deyimle *Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevi'si*'nde (8/25; 35/33; 198/41), Emir Şahî-i Sebzevarî'nin *Divan'ı*nda (Eckmann, 2017, 302) karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte Ali Şîr Nevaî'nin *Mecalisü'n-Nefa'is*'inde *kan yaşı yığlar* varyantı da vardır (117b/3).

Tablo 15DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *kan yığla-* Deyimi

	seherlerde <i>kan yığlamak</i> kār u bārı (DH/K.22a/7) <i>kan yığlagil'</i> ey kıl Ahmed yolğa kirgil (DH/S.34a/4)
TTrk.	<i>kan ağlamak</i> 'büyük bir üzüntü içinde bulunmak' (TDKS.1056), <i>yüreği kan ağlamak</i> 'derinden acı duymak' (TDKS.2209), <i>içi kan ağlamak</i> 'çok üzüntü duymak' (Saraçbaşı, 2010, 627), <i>kan yaş ağlamak</i> 'büyük keder ve üzüntü ile ağlamak' (Saraçbaşı, 2010, 721)
Kzk.	<i>kan jılav</i> 'çok ağlamak' (Keleşbayev, 2007, 408)
Bşk. 202-	<i>kan ilav</i> 'büyük bir keder içinde yaşamak; kederden ağlamak' (Uraksin, 2006, 203)

DH'de *közleridin kanlar ak-* (DH/M.22a/1; DH/K.S.49b/4), *közlerimdin kanlar tökip* (DH/İ.16.13), *yaş ornığa kanı akay* (DH/K.19b/8) vb. deyimler de kullanılmıştır.

2.2.1.1.1.2.2. Yaş Kelimesiyle Kurulan Deyimler

DH'de birçok deyim *yaş* ve *köz yaşı* kelimeleriyle kurulmuştur. Genellikle 'ağlamak' fiilinin çeşitli pozisyonlarını bildiren bu gruptaki deyimlerin varyantları, lehçelerin çoğunda kullanılmaktadır.

Tablo 16DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *yaş tök-/saç-/akuz-/deryā kıl-* Deyimi

	<i>zārın ayıp hakka bakıp yaşım tökip</i> (DH/M.50a/5) <i>yaşıñ saçıp hakka sığınıp yürek dağla</i> (DH/K.5b/7) <i>köz yaşımıñ akuzuban jäle kıldım</i> (DH/K.11a/11) <i>hakdın korqup köz yaşını tökmağ⁸ için</i> (DH/K.59a/9) <i>mužtar bolup köz yaşımıñ saçıñ mene</i> (DH/S.79b/11)
TTrk.	<i>yaş akıtmak/ dökmek</i> 'yaşlara boğulmak, çok ağlamak' (TDKS.2143)
Az.	<i>göz yaşı axıtmaq</i> 'ağlamak' (Altaylı, 2005, 254),
Trkm.	<i>gözyaş dökmek</i> 'gözyaşı dökmek' (TDDS-I.484),
Kzk.	<i>közdiñ jasın sel/ köl etti</i> 'gözyaşı dökmek' (Keleşbayev, 2007, 336), <i>jasın tökti</i> 'gözyaşına boğulmak' (Keleşbayev, 2007, 247)
KTrt.	<i>kuz yaşe tügü</i> 'ağlamak, göz yaşı dökmek' (TTAS-II.286)
Bşk.	<i>kan-yäs (kanlı yäs) tügeü</i> 'kan ağlamak, gözyaşına boğulmak' (Uraksin, 2006, 203), <i>yäs tügeü (ağızıv)</i> 'çok gözyaşı dökmek' (Uraksin, 2006, 162)
KrTtr.	<i>közyaş tekme</i> 'çok ağlamak' (WEB 4)
Kmk.	<i>gözyaş tékme</i> "gözyaşı dökmek" (WEB 4)
Klp.	<i>közi jası köl bolıu</i> 'çok ağlamak' (Eşbayev, 1985, 98), <i>köz jasın köldey tögiü</i> 'gözyaşına boğulmak' (WEB 3)

7 metinde *بيغلاكيل* şeklinde yazılmıştır.

8 *توکماق* şeklinde yazılmıştır.

Krç.Blk.	<i>kěz suvların tegerge</i> ‘gözyaşı dökmek’, <i>kěz suvların aǵarǵa</i> ‘gözyaşına boǵulmak’ (Tekelani, 1992, 31-32)
Ngy.	<i>köz yasıt köl etip/ aktarıp</i> ‘çok ağlamak’ (Şihmurzayev, 1991, 151), <i>köz yasın köldey tögip</i> ‘gözyaşına boǵulmak’ (WEB 3)
Krg.	<i>közünün jaşı on talaa</i> ‘gözyaşına boǵulmak’ (Caparov vd., 2001, 462), <i>köz jaşın kılıu</i> ‘gözyaşı dökmek’ (Caparov vd., 2001, 428.)
Uyg.	<i>köz yeşini tökmäk</i> ‘çok ağlamak; eziyet çekmek’ (Camaldinov, 1985, 91)

Bu deyimlere benzer kullanımlara tarihî lehçelerde de rastlanmaktadır.

2.2.1.1.2. Diğer Kelimelerle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH’de benzetme yoluyla kurulmuş deyimlere çokça yer verilmiştir. Örneğin, bağlandığı kelimeye benzerlik, ölçü, miktar, zaman, durum, karşılaştırma vb. çeşitli anlamlar katan *dék* ‘gibi, kadar’, *yanlıǵ* ‘gibi, kadar’ edatlarının yardımıyla kurulmuş *it dék kez-* (DH/K.12b/5), *kızıl yüzni za’ferân dék sarǵayt-* (DH/S.86a/7), *kül dék fenâ bol-* (DH/K.13b/11), *taşkun kélgen deryâlar dék kaynap taş-* (DH/S.14b/8), *tili bülbül dék sayra-* (DH/K.43b/7), *qoy dék çapa-* (DH/K.78b/3), *ömür yél dék öt-* (DH/K.14a/7; DH/M.56b/7), *yaban kuş dék qolǵa qonma-* (DH/M.84b/10), *közde yaşı bulaq yanlıǵ aq-* (DH/M.104b/8), *hazân yanlıǵ sol-* (DH/K.39a/6), *toñuz yanlıǵ kop-* (DH/S.97a/13), *gül dék yüzü sol-* (DH/K.43b/8), *yetim qalǵan botalar dék bozlamaq* (DH/K.31a/5) vd. deyimler bu durumu açıkça göstermektedir.

DH’deki bu tür deyimlerden duygu bildirenler arasında *taşkun kélgen deryâlar dék kaynap taş-* (DH/S.14b/8) Kzk. *könili suday tasıdı* ‘çok sevinmek, mutlu olmak; coşmak’ (Keleşbayev, 2007, 363), Klp. *keüli dâr’yaday tasıdı* ‘çok sevinmek, mutlu olmak’ (Eşşbayev 1985), *gül dék yüzü sol-* (DH/K.43b/8) Kzk. *güldey soldı* ‘kaygılanmak, tasalanmak’ (Keleşbayev, 2007, 705), *ot dék küy-* (DH/K.72a/10) ~ *ot dék yan-* (DH/M.76a/10) Kzk. *ottay janu* ‘coşmak’ (Smagulova, 2002, 41) deyimleriyle karşılaşılmaktadır. Görüldüğü üzere bunlar gerek yapı gerek anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Ayrıca *ot dék küy-* / *yan-* deyimleriyle yapı bakımından benzeyen *iki közi ot dék yan-* (DH/İ.39/19) deyiminin farklı anlamda kullanıldığını da belirtmek gerekir. Bu deyim Kazakçadaki gibi (Keleşbayev, 2007, 339) ‘sevinmek; rahatlamak’ anlamı taşımaktadır.

DH’de rastlanan *yetim qalǵan botalar dék bozlamaq* (Utebekov ve Akar, 2020, 341), *azıp qalǵan botalar dék bozlap tursam* (DH/S.14b/11) mısralarındaki ‘gözyaşı dökmek, çok ağlamak, inlemek, haykırmak’ anlamlarındaki *botalar dék bozla-*deyimi, lehçelerde Kzk. *botaday bozdav* (Smagulova, 2002, 69), Krg. *botodoy bozdo* (Caparov vd., 2001, 163) şekillerinde geçmektedir. Bu deyim Özbek lehçesindeki *büzlağan bütaday* varyantını Bekmurad Yúldoşev ‘Özbek edebî dili ve diğer lehçelere nispeten j’leşmiş lehçelerde ve halk destanlarında kullanılan deyimlerden’ biri olarak değerlendirmektedir (Yúldoşev, 2013, 49).

2.2.1.2. Soyut İsimlerle Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

DH’deki duygu bildiren deyimlerden bir kısmı soyut isimlerle kurulmuştur. *Könjül, can* gibi kelimelerle kurulmuş bu tür deyimlerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yansımalarına da rastlanmaktadır.

2.2.1.2.1. Köñül kelimesiyle kurulan deyimler

DH'de soyut isimle kurulmuş duygu bildiren deyimlerin başında *köñül* kelimesiyle kurulmuş deyimler gelmektedir. Çeşitli anlamlar bildiren bu deyimlerde *köñül* kelimesi çoğunlukla insanın psikolojik durumunu bildirmede anahtar kelime olarak kullanılmaktadır. DH'de *köñül* kelimesine; *köñül kuşu* (DH/S.33a/13; DH/S.45b/11), *köñil közi* (DH/İ.16/1) gibi isim tamlaması biçimindeki, *köñül kattık* behâyim (DH/K.57b/10), *köñli bütün* hâlâyık (DH/M.1a/8), *köñli kara* pend (DH/S.7a/7) gibi sıfat tamlaması biçimindeki ve birçok birleşik fiil biçimindeki deyimlerde rastlanmaktadır. Bunların arasında *köñül bêr-* 'sevmek, bağlanmak' deyimini DLT'nin (III.245/17), KB'nin (1171), Şahi'nin *Divan*'ının (Eckmann, 2017, 304) leksiğinde, ayrıca Tablo 17'de gösterildiği gibi birçok lehçede yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Tablo 17

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñül ber-* Deyimi

	kül h'âce aħmed haħk ma 'büdge <i>köñül bêrdim</i> (DH/K.31a/8)
TTrk.	<i>gönül vermek</i> 'sevmek, âşık olmak' (TDKS.777-778)
Az.	<i>könül vermək</i> 'âşık olmak, çok sevmek; razı olmak' (ADİL-II.435)
Trkm.	<i>göwün bermek</i> 'istemek, canı istemek; çok sevmek' (TDDS-I.478)
Kzk.	<i>köñil berdi</i> 'güvenmek, inanmak; dikkat çekmek' (Keleşbayev, 2007, 352)
Krç.Blk.	<i>kël berirge</i> 'kırmak, üzölmek' (Tekelanı, 1992, 134)
KTr.	<i>küñel birü</i> 'bir işi elden geldiğince, özenle yapmaya çalışmak' (TTAS-II.319)
Klp.	<i>keüil berüü</i> 'sevmek, beğenmek, âşık olmak' (Eşbayev, 1985, 93)
Uyg.	<i>köñülni bârmäk</i> 'âşık olmak, çok sevmek' (Camaldinov, 1985, 96)

Buna benzer şekilde DH'de 'sevindirmek, mutlu etmek, neşesini yerine getirmek, ferahlamak' gibi anlamlarda *köñül aç-* ve kelime eklemesiyle genişletilmiş *köñül mülkin aç-* şeklindeki deyimler de kullanılmıştır. Bu deyim, *Divânu Lugâti 'l-Türk* (I, 191/1), *Kutadgu Bilig* (2465), *Mukaddemetü 'l-Edeb* (181/7) gibi eserlerde ve Tablo 18'de göröleceği üzere Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır.

Tablo 18

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñül aç-* Deyimi

	ägäh bolay yahşı sözdin <i>köñlüm açıl</i> (DH/K.22b/7)
	alläh yâdı <i>köñül mülkin açar ermiş</i> (DH/S.36b/10)
TTrk.	<i>gönül açmak</i> 'insanın iç sıkıntısını gidermek, iç açmak' (TDKS.777-778)
Az.	<i>köñlünü açmaq</i> 'sevindirmek, neşelendirmek; dertleşmek' (ADİL-II 756)
Trkm.	<i>göwün açmak</i> 'sevinmek, neşelenmek' (TDDS-I.478)
Kzk.	<i>köñil açtı</i> 'sevindirmek, mutlu etmek, neşesi yerine gelmek' (Keleşbayev, 2007, 352)
KTr.	<i>küñel açu</i> 'sevinmek, avunmak' (TTAS-I.102)
Ngy.	<i>köñil aşuv</i> 'neşelenmek, neşesi yerine gelmek' (Şihmurzayev, 1991, 155)
Klp.	<i>keülin aşuü</i> 'hiçbir şeyi gizlememek; içini dökmek' (Eşbayev, 1985, 94)
Krg.	<i>köñülü açılıv</i> 'neşelenmek, eğlenmek' (Caparov vd., 2001, 471-478)
Özb.	<i>köñgil/ köñgilin oçmoq</i> 'sevinmek' (Rahmatullaev, 1978, 154)
Uyg.	<i>köñlini açmaq</i> 'göñlünü hoş etmek' (Camaldinov, 1985, 98)

DH'nin Mısır ve Semerkant nüshalarında karşılaşılan, *könjül* kelimesiyle kurulmuş bir diğer deyim *könjlin avla-*'dir. TTrk, Az., Trkm., Kzk., Klp., Ngy., Özb. lehçelerinde birbirine yakın anlamlarda kullanılan bu deyimle aynı anlama gelecek şekilde, DH/E'de *könjül al-* deyimini yer almaktadır. Bu deyim de TTrk., Az. Türkçelerinde hâlen yaşamaktadır.

Tablo 19

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *könjül avla-/al-* Deyimi

	'âkil êrsej ğarîblerni <i>könjlin avla</i> (DH/M.2a/4; DH/S.1.25) ferzendim döp boynum kuçup <i>könjül aldı</i> (DH/E.3b/2)
TTrk.	<i>gönül avlamak</i> 'huyunu suyunu yakından bilerek olumlu davranışta bulunmak, tavlamak' (TDKS.777-778)
Az.	<i>könülü almaq/ avlamaq</i> 'birinin gönlüne girmeye çalışmak, tavlamak, sevgisini kazanmak' (ADİL-II 756)
Trkm.	<i>göwnüni awlamak</i> 'birinin gözüne girmeye, birisini memnun etmek' (TDDS-I.478)
Kzk.	<i>könjilin avladı</i> 'tavlamak' (Keleşbayev, 2007, 360)
Klp.	<i>keülün aulau</i> 'tavlamak; yalakalık yapmak' (Eşbayev, 1985, 94)
Ngy.	<i>könjil avlav</i> 'birisinin kaygısını yatıştırmaya çalışmak; birisini neşelendirmeye çalışmak' (Şihmurzayev, 1991, 155)
Özb.	<i>könqli ovlamaq</i> 'birinin gönlünden çıkmak için çaba göstermek' (Rahmatullaev, 1978, 164)

DH'nin hemen hemen incelenen *bütün nüshalarında* görülen *könjül savut-* deyimini de birçok lehçede kullanılmaktadır. Bazı lehçelerde söz konusu deyimden ettirgen çatısız şekliyle de karşılaşılmaktadır.

Tablo 20

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *könjül savut-* Deyimi

	dünyâ harâm andın <i>könjül savutmadıj</i> (DH/K.6a/9; DH/M.18b/1; DH/S.59b/13)
TTrk.	<i>gönül soğumak</i> 'sevdiği birini sevmez olmak' (Günay, 2015, 141)
Trkm.	<i>göwün sowatmak</i> 'kışkırtmak; rahatlamak' (TDDS-I.478)
Kzk.	<i>könjili suvuv</i> 'küsmek, umudu kesilmek' (Keleşbayev, 2007, 360)
KTr.	<i>künjelne suvıdırı/ suvıtı</i> 'birisine olan sevdasından vazgeçmek' (TTAS-I.102)
Özb.	<i>könqli sovıtmoq</i> 'ümidini kaybetmek' (Rahmatullaev, 1978, 16)
Uyg.	<i>könqli sovumaq</i> 'hevesini, isteğini kaybetmek', <i>könqli sovutmaq</i> 'merhametini kaybetmek' (Camaldinov, 1985, 96-98)

Kazakçada 'düşünceye daldı' anlamında *könjildi qozğadı* (Keleşbayev, 2007, 354-357), Tatar lehçesinde 'yüreğine dokunmak, duygulandırmak' anlamında *künjelne kuzgatu* (TTAS-I.323) gibi deyimler kullanılmaktadır. Bu deyim DH'nin St.Petersburg nüshasında da yer verilmekte olup, anlamı Kazak ve Tatar lehçesindekilere benzerdir. Bu deyim Tatar lehçesinde *yörägen kuzgatu* (WEB 3), Başkurt lehçesinde *yörägen kuzgativ* 'derin düşünmek' (Uraksın, 2006, 145) gibi varyantları da vardır.

Tablo 21DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñül kozğa*- Deyimi

<i>köñlüm kozğağan cänim hürkken hâne virän</i> (DH/S.94a/1)	
KTr.	<i>künelne kuzgatu</i> 'yüreğine dokunmak, duygulandırmak' (TTAS-I.323)
Kzk.	<i>köñildi qozğadı</i> 'düşünceye dalmak' (Keleşbayev, 2007, 354-357)

DH/İ'de tespit edilen *köñülge sal-* deyiminin lehçelerde de kullanıldığı görülmekte olup, Türkiye Türkçesindeki *içi çekmek*, *canı istemek* deyimleri ile eş anlamlı olan bu deyim lehçelerde, fonetik ve bazen de semantik farklılıklarla görülebilmektedir.

Tablo 22DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñül sal-* Deyimi

<i>köñlinge salıp</i> 'ışık u mahabbetini ilâhim' (DH/İ.20/5)	
Kzk.	<i>köñil salmadı</i> 'istememek, istek duymamak' (Keleşbayev, 2007, 356)
KTr.	<i>künelgä salu</i> 'akılda tutmak, unutmamak; hatırlamak, anımsamak' (TTAS-I.321)
Bşk.	<i>künelgä halıv</i> 'birisinden hoşlanmak, duygu uyanmak' (Uraksin, 2006, 188)
Krg.	<i>köñül saluu</i> 'içi çekmek, canı istemek, hoşuna gitmek, beğenmek' (Caparov vd., 2001, 471)

DH/İ'de geçen *köñil bağla-* deymiyle çeşitli Türk lehçelerinde karşılaşılmaktadır. Fakat bu deyim Tatar ve Başkurt lehçelerinde hikmetlerdekinden daha farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Tablo 23DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñil bağla-* Deyimi

<i>allā tēyü köñil bağlap tūrğa aşkan</i> (DH/İ.20/5)	
TTrk.	<i>gönül bağlamak</i> 'severek bağlanmak, içten sevmek' (TDKS.777)
Az.	<i>könülü bağlamaq</i> 'aşık olmak, yürekten sevmek' (ADİL-II.756)
KTr.	<i>künel bağlau</i> 'karar vermek' (TTAS-II.318),
Bşk.	<i>künel bāylāü</i> 'çok düşünmek' (Uraksin, 2006, 188),

DH/S'de kullanılan *köñil koy-* deymi de bazı Türk lehçelerinde görülmesine rağmen semantik farklılıklara uğramıştır.

Tablo 24DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *köñül koy-* Deyimi

<i>ihlāş birle yalğuz haqqa köñil koydum</i> (DH/S.94b/4)	
TTrk.	<i>gönül koymak</i> 'gücenmek, alınmak, darılmak' (TDKS.777)
Klp.	<i>kewil koyıv</i> 'ilgi duymak, itibar göstermek' (Eşbayev, 1985, 96)
Özb.	<i>köngil qoymoq</i> 'aşk duygusuna teslim olmak' (Rahmatullaev, 1978, 154)

KTr., TTrk. lehçelerinde 'neşelenmek, neşesi yerine gelmek; mutlu, huzurlu olmak' anlamında kullanılan *künel şatlanu* (TTAS-II.321) ~ *gönlü şad olmak* (WEB 5) deyimini de DH'de *köñlim şād etme-* (DH/ İ.16/15) şeklinde kullanılmaktadır. Genellikle, *şād bol-* ~ *şād ol-*, *şād et-* ~ *şād it-*, *şād eyle-*, *şād kı-* varyantı ile sıkça

kullanılan bu deyimde *köñül* kelimesiyle birlikte Orta Türkçe dönemine ait diğer metinlerde sık karşılaşılmaktadır. Örneğin, Beyânî'nin *Şecere-yi Harezşâhî* adlı eserinde (251a/9), Seydi Ali Reis'in *Mir 'âtü'l-Memâlik adlı* eserinde *köñlim şâd olur* (30a/12), Emir Şahî-i Sebzevarî'nin *Divan*'ında *şâd kim qılğay hazîn köñlümmi, sên şâd etmesen* (Eckmann, 2017, 300) vb. şeklindedir.

DH/M'deki *köñül üz-* 'gönlünden çıkarmak, el çekmek' (DH/M.84b/4) deyimini KB'de *katıglan köñül mundın üzgil bura* 'Gayret et ve bunu gönlünden çıkar' (KB.6630), Emir Şahî-i Sebzevarî'nin *Divan*'ında *köñülni özge yerlerdin üzip* (Eckmann, 2017, 309) da geçmektedir. Bu deyim, Özb. *könglini uzmoq* olarak 'sevdiği bir kişiyi veya bir şeyi terk etmeye, unutmaya karar vermek' (Rahmatullaev, 1978, 166), *köñili üzilüv* 'sevinmez olmak, morali bozulmak' (Şihmurzayev, 1991, 157) anlamında hâlâ kullanılmaktadır. Deyime lehçelerde, *köñül yügürtme-* (DH/M.18a/11) Trkm. *göwün yüwürtmek* 'çok hayal etmek; çok istemek' (TDDS-I.478) ve *köñli kat-* (DH/K.72a/1) Bşk. *künel katıv* 'merhametini kaybetmek' (Uraksın, 2006, 188) şekillerinde rastlanmaktadır.

2.2.1.2.1. Cân kelimesiyle kurulan deyimler

DH'de soyut isimle kurulmuş duygu bildiren deyimlerden biri de *cân* kelimesiyle oluşmuştur. Mısır ve Kökşetav nüshalarında kullanılan *cân küy-* deyimini de insanın psikolojik durumunu bildirmektedir. Birçok tarihî metinde karşılaşılan bu deyim (*cânı köydür-* MSD.721; *cânımı örte-* MSD.663; *cânı köydür-* MN.16a/13; *hicrân otudın köydi cânım* MN.113a/13; *köydürür cân ü köñülñü* DŞ.27b/10, *cânımıznu hasrat otı birle köydürgen*, DŞ.39a/2) Tablo 25'te görüleceği üzere Türkçenin birçok lehçesinde rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde *küymek* fiili kaybolduğundan, onun yerini *yanmak* fiili almıştır.

Tablo 25

DH'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *cân küy-* Deyimi

	<i>cânı küyüp teniñ küyüp barsañ onda</i> (DH/K.56a/7)
	<i>miskîn ahmed bu hasrette cânı küyüp</i> (DH/M.28b/10)
TTrk.	<i>canı yanmak</i> 'çok acı duymak; acı bir deneme geçirmek; bir işte zarar görmek' (TDS.346)
Kzk.	<i>janı küydi</i> 'kızmak, sinirlenmek; canı yanmak' (Keşesbayev, 2007, 239)
Bşk.	<i>yân köyöü</i> 'üzülmek' (FBY.35)
Krg.	<i>canı küyüü</i> 'çok sinirlenmek, kızmak' (Caparov vd., 2001, 216)
Özb.	<i>coni küydi</i> 'birisinin durumunu düşünmek' (Rahmatullaev, 1978, 98)

2.2.2. İki Fiilin Sıralanmasıyla Kurulmuş Duygu Bildiren Deyimler

Türk lehçelerindeki önemli kategorilerden biri olan fiillerin de deyimlerinde önemli roller oynadığı görülmektedir. Özellikle fiillerin isimlerle birleşmesi yoluyla kurulmuş deyimler yaygın şekilde kullanılmaktadır. İki veya daha fazla fiilin sıralanması yoluyla kurulmuş deyimlere de rastlamak mümkündür.

Türk lehçelerinin en eski metinlerinde de karşılaşılan ve *ikileme* olarak adlandırılabilen bu deyim türü, anlamları bazen birbirine yakın bazen birbirine zıt, bazen de ses bakımından benzer fiillerin birleşmesi yoluyla kurulur. Bu tür deyimlerin bir grubu, insanın çeşitli psikolojik durumlarını anlatmak amacıyla da kullanılır.

Eski Türkçe eserlerde insanın çeşitli psikolojik durumlarını bildiren *ertin-ökün-* ‘pışman olmak’ (BK, 49), *ögirip sewin-* ‘çok sevinmek’ (BK/D2), *emgetmeñ tolgatma-* ‘eziyet, sıkıntı çektirmemek’ (BK/K13), *sıgtamış yoglamış* ‘ağıt yakmak, yas tutmak’ (KT/D4), *yarın yanrayur kéçe kenrenür* ‘söylenmek, sızlanmak’ (İB, 22) vd. gibi birçok deyim geçmektedir. Aynı şekilde DH’de de *küy-*, *yan-*, *örten-* gibi fiillerle kurulmuş insanın çeşitli psikolojik durumlarını bildiren yüksek tasvir gücü olan deyimler yer almaktadır. Bu deyimler ‘derin acı duymak, üzülme’ anlamlarında kullanılmakta ve bunların benzerlerine bazı Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır.

Tablo 26.

DH’de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde *küy-(X) yan-(X)* Deyimi

	<p><i>küydüm yandım</i> bolalmadım hergiz âfak (DH/K.2a/3; DH/E.16b/3) <i>kırk tokkuzda</i> ‘ışkını tüşti <i>küyüp yandım</i> (DH/E.99b/6) <i>küymak yanmak</i> ‘âşıkların yazı bolğay (DH/K.20b/5) <i>küyüp yanıp kül bollğan</i> ışkda bülbül bollğan (DH/E.50a/5) <i>öz otuğa özi yanıp küyer êrmiş</i> (DH/M.103b/9) <i>küyüp pişip</i> ada boldum yürek dağlap (DH/S.112a/11), <i>şâkir bolup örtep yanıp küydüm</i> men-e (DH/E.21a/6; DH/M.20b/6)</p>
TTrk.	<p><i>yanıp tutuşmak</i> ‘birini büyük bir aşkla sevmek’ (Saraçbaşı, 2010, 1188), <i>yanıp tütmek</i> ‘âşık olmak’ (Saraçbaşı, 2010, 1188), <i>yanıp yakılmak</i> ‘sızlanmak, şikayet etmek’ (Saraçbaşı, 2010, 1188)</p>
Kzk.	<p><i>küyüp pisiv</i> ‘sinirlenmek’ (Smagulova, 2002, 34) <i>küyüp-januv</i> ‘âşık olmak, sevmek; kızmak, sinirlenmek’ (QÄTS-VIII: 456) <i>janıp-küyüv</i> ‘çok sevmek’ (QÄTS-VI 22)</p>
Klp.	<p><i>küyüp-pisüü, küyip-örteniü, küyip-januu</i> ‘çok kızarak ne yapacağını bilememek’ (Eşbayev, 1985, 105),</p>

DH’de anlam bakımından birbirine zıt iki fiille kurulmuş deyimler de bulunmaktadır. DH’deki *küyüp / yanıp öç-* < *küy-* ‘yanmak’ + *öç-* ‘sönme’ deyimini bunun bir örneğidir: *küyüp yanıp* ahger bolup *öçtüüm* (DH/M.4b/4), ol çırağ tek bir kün *yanıp öçermiz-a* (DH/S.42b/2). Kzk. *janıp-öş-, janıp-sön-* (QÄTS-VI:22) vd. Sözlüklerde gerçek anlamlarıyla verilen bu deyimlerin mecazi olarak ‘derin acı duymak’ anlamlarını da kendisinde barındırdığı dikkate alınmalıdır.

DH’de bunlardan farklı olarak *kayna-, taş-, tol-* fiilleriyle kurulmuş ancak lehçelerde tanıklanmayan ve ‘coşmak, aşırı derecede duygulanmak’ anlamlarında kullanılan *şevkîm tolup taş-* (DH/K.11b/10), *rahmet deryâ tolup taş-* (DH/K.23a/2; DH/E.7b/5), *kaynap tolup taş-* (DH/S.79b/7; DH/E.4b/7) vd. birleşik fiil grubu şeklindeki duygu bildiren deyimler de bulunmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

DH’nin Mısır, Kökşetav, Sank Petersburg, İstanbul ve Emel Esin nüshalarındaki duygu bildiren birleşik yapıllı fiiller incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. DH’nin beş nüshasında tespit edilen, duygu bildiren birleşik fiil görünümündeki deyimlerin toplam sayısı 42’dir.
2. İncelenen deyimlerin nüshalardaki kullanımına dair sayı ve oran bakımından dağılımı şu şekildedir:

Tablo 27

DH Nüshalarında Duygu Bildiren Birleşik Deyimlerin Dağılımları

Dîvân-i Hikmet Nüshaları	Deyim Sayısı	Kullanım Yüzdesi
St. Petersburg	30	%73,17
Kökşetav	28	%68,29
Mısır	26	%63,41
İstanbul	24	%58,54
Emel Esin	19	%46,34

Tablo 27 incelendiğinde deyimlere en sık St. Petersburg nüshasında en az ise Emel Esin nüshasında rastlanmaktadır. Ancak burada nüshalar arası nicelik bakımından farklılıklar olabilme ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

3. İncelenen nüshaların tamamında da yer alan 10 deyim tespit edilmiştir:

<i>ğām yê-</i>	<i>yürek bağır têt- / têt-</i>	<i>қан yığла-</i>
<i>köküs têt-</i>	<i>içi/ taşı küy-</i>	<i>cāni küy-</i>
<i>bağır êz-</i>	<i>қанлар/ қан yut-</i>	<i>küyüp yan-</i>

4. Bu 10 deyim dışında kalan, gül dök yüzü sol-, köñül üz-, köñül қоьға- gibi deyimler ancak bazı nüshalarda tespit edilebilmiştir.

5. Tespit edilen 42 deyim, 14 çağdaş Türk lehçesiyle kıyaslanması sonucu tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 28

DH Nüshalarındaki Duygu Bildiren Birleşik Deyimlerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Yansımaları

Lehçe	Deyim Sayısı	Kullanım Yüzdesi
Kazakça	28	%68,29
Türkiye Türkçesi	27	%65,85
Özbekçe	16	%39,02
Türkmence	16	%39,02
Azerbaycanca	16	%39,02
Karakalpakça	15	%36,59
Kazan Tatarcası	15	%36,59
Kırgızca	13	%31,71
Başkurtça	13	%31,71
Nogayca	12	%29,27
Uygurca	10	%24,39
Karaçay-Balkarca	5	%12,20
Kumukça	2	%4,88
Kırım Tatarcası	2	%4,88

Tablo 28 incelendiğinde DH'deki deyimlerin en sık Kazakçanın sözcük varlığında en az da Kırım Tatarcasının sözcük varlığında tespit edilebilmektedir. Yine burada lehçelere yönelik sözcük varlığı çalışmalarının nicelik bakımından farklılıkları dikkate alındığında tablodaki verilerin değişebilme ihtimalini dikkate almak gerekmektedir.

6. DH'de yer alıp da incelenen lehçelerin tamamında yer alan bir birleşik deyim tespit edilememiştir. Bununla beraber lehçelerin çoğunda tespit edilen şu deyimler ayrı bir dikkati gerektirmektedir:

- *yaş / köz yaşı tök-/ saç- / akuz-* deyimini 13 lehçede tespit edilebilmiştir.
- *tağ u taşğa baş ur- ve köñül aç-* deyimleri 11 lehçede tespit edilebilmiştir.

7. DH'de yer alıp da incelenen lehçelerin sadece az bir kısmında tespit edilen deyimler de dikkatlerden kaçmamalıdır. Sadece bir lehçede geçen deyimler arasında şunlar gösterilebilir.

- *köñül üz-* (Özb.)
- *köñül yügürt-* (Trkm.)
- *öpke tağı ciger bağrın kaç-* (Krg.)

Gerek DH'nin beş nüshasındaki deyimlerin durumu, gerekse tespit edilen deyimlerin 14 lehçeyle karşılaştırılması; art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı dilbilimi çalışmalarına veri sağlaması bakımından önemlidir. Özellikle tarihi lehçelerin çağdaş lehçelere yansımalarını çözümlenmek açısından bu türden çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu türden çalışmalar sadece leksik ve semantik değil, fonetik, fonolojik, morfolojik ve sentaktik bakımından da önemli verilere sunabilmektedir. Bununla birlikte daha fazla nüshanın ve daha fazla lehçenin karşılaştırılması durumunda da bu sonuçların revize edilmesi mümkündür.

Kısaltmalar

ADİL	Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügatı (2006)
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
BK	Bilge Kağan Yazıtı
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
ÇTL	Çağdaş Türk lehçeleri
DH	Dîvân-ı Hikmet
DH/E	Dîvân-ı Hikmet'in Emel Esin Nüshası
DH/İ	Dîvân-ı Hikmet'in İstanbul Nüshası
DH/K	Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası
DH/M	Dîvân-ı Hikmet'in Mısır Nüshası
DH/S.	Dîvân-ı Hikmet'in St. Petersburg Nüshası
DLT	Divanü Lûgat-it Türk
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
FBY.	Frazeologiya Başkirkogo Yazıka
Fr.	Fransızca
IB	Irk Bitig
KB	Kutadgu Bilig
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kpl.	Karakalpak Türkçesi
Krç.Blk.	Karaçay-Malkar Türkçesi
Krg.	Kırgız Türkçesi

KrTtr.	Kırım Tatar Türkçesi
KT/D	Köl Tegin Yazıtı.
KTtr.	Kazan Tatarcası
Kzk.	Kazak Türkçesi
ME.	Mukaddemetü'l-Edeb
MN.	Mecalisü'n-Nefa'is
MSD.	Mevlâna Sekkaki'nin Divanı (1999).
NF.	Nehcü'l-Ferâdis (2014).
Ngy.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
QÄTS	Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (2011)
TDDS	Türkmen Lehçesiniñ Düşündirişli Sözlügi (2015)
TDFS	Türkmen Diliniñ Frazeologik Sözlügi (2013)
TDKS	Türkçe Sözlük (2005)
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTAS	Tatar Têlênêj Añlatmalı Süzlêge (1977)
TTrk.	Türkiye Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğeri

Kaynaklar

- Acar, Ergün. "Codex Cumanicus'ta Bulunan Mental Fillerin Günümüz Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3/8 (2019), 1276-1292.
- Aksan, Doğan. *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- Aksoy, Ömer Asım. *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.
- Altaylı, Seyfettin. *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Prestij Matbaası, 2005.
- Aslan Demir, S. "Türkçede İştme Algı Fiilleri ve Metaforik Anlam Genişlemesi". *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Kitabı Bildirileri* (25-28 Eylül 2018), 330-336. Varşova-Polonya, 2017.
- Atalay, Besim. *Mâhmut Kaşgarlı Divanı Lûgat-it Türk*. C. IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Aydoğmuş, Erdal. "Özbek Türkçesinde Mental Fiiller". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22 (2021), 135-151.
- Azmun, Yusuf. *Hoca Ahmed Yesevi Divanı Hikmet*. Konya: Yazır Matbaası, 1994.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügatı*. Dörd Cildde. I. cild. Bakü: Şərç-Qərb, 2006.
- Bayraktar, Fatma Sibel. "Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Mental Fiiller Üzerine". *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı* (25-28 Eylül, 2017). 458-466. Romanya: Bilken Üniversitesi, 2017.
- Biray, Nergis "Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Halindeki Benzer İdrak Fillerinde Anlam Farklılaşmaları". *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri II*. (6-7-8 Eylül 2006). 307-314. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Camaldinov, O. *Uyğur Tili Frazеologiyasınıñ İzahlıq Luğiti*. Almuta: Mektep Naşriyet, 1985.
- Caparov, Ş., Konkobaev, K. ve Osmonova, J. *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Çotuksöken, Yusuf. *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004.
- Dankoff, Robert. *Yūsuf Khāşş hājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. Chicago: A Turko-Islamic Mirror Princes, 1983.
- Devellioglu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986.
- Dinç, Ahmet. *Şecere-yi Harezşâhî [101a-200b] Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkibasım*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2018.
- Doğan, Levent – Ceyda Erdin. "Gagavuz Türkçesinde Mental Filler". *International Journal of Languages Education*, 2/9 (2021). 192-221.
- Eckmann, János. *Harez, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Eker, Süer. "Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar". *Prof. Dr. M. Cihat Özönder'in Anısına Sosyoloji Yazıları*. C. 1. (Ed. Nevin Göngör Ergan vd.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2010. s. 197-211.
- Ekşioğlu, Serap – Fatma Nisa Karadağ. "Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerife'deki Mental Fiiller Üzerine Bir İnceleme". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/2 (2021). 94-109
- Erarslan, Merve – Galip Güner. "Babürnâme'deki Mental Fiillerin Yapı ve İçerik Bakımından Sınıflandırılması". *Uluslararası Filoloji Bengü Dergisi*, 1/1 (2021). 17-66.
- Erasalan, Kemal. *Mevlâna Sekkâkî'nin Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Erdem, Melek "Türkmen Türkçesinde Hareket Fillerinin İstem'e Göre Anlam Değişmeleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2006). 38-50.
- Eren, Abdullah – Abdulkadir Öztürk. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Kur'an Tefsiri*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020.
- Eşbayev, J. *Qaraqalpaq Tiliniñ Qısqaşa Fraziyologiyalıq Sözlügi*. Nökis: Qaraqalpaqstan Basması, 1985.
- Gedik, Sadı. *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2010.
- Günay, Nesrin. "Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve "Gönül, Yürek, Kalp" Kelimeleri". *Türkbilgi*, 29 (2015). 121-146.

- Hirik, Erkan. *Türkiye Türkçesinde Mental Filler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Hirik, Erkan. "Türkiye Türkçesinde Mental İsimler". *Dil Araştırmaları Dergisi*, 15/28 (2021). 33-55.
- Jarmuhameduli, M., Şaği M. ve Däwitulı S. *Hikmet Jiynaq: Danalıq Sır*. Almatı: Jalın Baspası, 1998.
- Jubatova, Bayan. *Qazaq Tilindegi Arab, Parslıq Kirme Frazeeologizmdler*. F. G. K. Tez Avtoreferati. Almatı: Til Bilimi İnstitutı, 2010.
- Jumabayev, Mağcan. *Köp Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*. C. 1. Almatı: Jazuvşı Baspası, 2005.
- Kanar, Mehmet. *Farsça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Say Yayınları, 2010.
- Kenzhalin, Kuanyszbek. "Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 43 (Bahar, 2017). 107-124.
- Keşesbayev, İsmet. *Frazeeologiyalıq Sözdik*. Almatı: Arıs Baspası, 2007.
- Kiremit, Mehmet. *Seydi Ali Reis. Mir'âtü'l-Memâlik. İnceleme-Metin-İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Kunanbayulı, Abay. *Şığarmalar*. Almatı: Mör Memlekettik Şağın Käsiporın, 1994
- Mahmud, bin Ali. *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Nurmahanov, Arıstanbek *Türki Frazeeologiyası*. 1. Kitap. Almatı: Gılım Baspası, 1998.
- Özeren, Mehmet – İrfan Alan. "Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/61 (2018). 203-224.
- Öztürk, Sevgi "Saltuknâme'de Mental Fiiller". 2. *Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu Bildirileri*, Saraybosna-Bosna Hersek. Edirne: Trakya Üniversitesi, 2015.
- Öztürk, Vahtit. *Nevali Mecalisü'n-Nefa'is. Cilt İ., Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Elazığ: Elazığ Fırat Üniversitesi, 1990.
- Qalıbayev Qalamqas. *Salıstırmalı Türki Frazeeologiyası (Qıpşaq Tobındağı Tildediñ Materyalı Boyınşa)*. Almatı Abay Atındağı Qazaq Pedagogikalıq Universiteti. Doktora Tezi. Almatı: Til Bilimi İnstitutı, 2010
- Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdigi*. XV Ciltli. A. Baytursinov Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2011.
- Radlov, Vasiliy Vasileviç. *Opu Slovary Tyurskih Nareçiy*. 4. Ç. SPb, 1888-1917.
- Rahmatullaev, Şavkat. *Özbek Tilining İzohli Frazeeologik Luğati*. Toşkent: Oqıtuvçı Naşriyoti, 1978.
- Şahin, Savaş "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1 (2012). 45-62.
- Saraçbaşı, M. Ertuğrul. *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*. 2 Ciltli. İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Sarı, İsa. *Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: Gör-Örneği*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019.
- Seçkin, Kuban. *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2019.
- Sefercioğlu, M. Nejat. "Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4/4 (2010). 155-202.
- Şihmurzayev, Djalaldin. *Nogayskiy Frazeeologičeskiy Slovar*. Çerkesk, 1991.
- Sızdıqova, Rabiğa. *Yasavi Hikmetleriniñ Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası, 2014.
- Smagulova, Güldarhan. *Mağınalas Frazeeologizmdler Sözdigi*. Almatı: Sözdik-Slovar, 2002.
- Smagulova, Güldarhan. *Qazaq Tiliniñ Frazeeologiyalıq Sözdigi*. Almatı: Qazaq Universiteti, 2020.
- Soydan, Serpil – Aslı Özkan. "Kutadgu Bilig'de Tespit Edilen Bazı Durum Filleri". *Söylem Filoloji Dergisi*, 6/1 (2021). 247-257.
- Şükun, Ziya. *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*. C. 1-2-3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1984.
- Tatar Têlêñeñ Añlatmalı Süllege*. 3 Tom. Kazan: Tatarstan Nâşriyatı, 1977.
- Tekelanı, İ. K. *K'araçay Tilni Frazeeologiya Sözlüğü*. Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitab Basma, 1992.
- Tekin, Talat. *Makaleler 2: Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Tulum, Mehmet Mahur. *Divân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası-Mısır Nüshası 1650*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2019.

- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Türkdil, Yakup. *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*. Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013.
- Türkmen Dilinin Frazeolojik Sözlüğü*. Aşgabat: Ylym, 2013.
- Türkmen lehçesinin Düşündürişli Sözlüğü*. İki tomruk. Aşgabat: Ylym, 2015.
- Uraksin, Zinnur. *Başkort Teleneñ Frazeologik Hüzlege*. Öfe: Kitap Basma, 2006.
- Uraksin, Zinnur. *Frazeologiya Başkırskogo Yazıka*. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1975.
- Utebekov, Senbek. “Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı”. *Türkiyat Mecmuası*, 2/30 (2020). 327-354.
- Utebekov, Senbek. “Divân-ı Hikmet’te Kullanılan Organ Adlarının Türk Lehçelerindeki Kullanılışları”. *Türkologia*, 1/105 (2021). 112-140.
- Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshası*. Paradigma Yayınları, 2022.
- Väliulu, Nurgeldi *Frazeologiya jäne Tildik Norma*. Almatı: Mektep Baspası, 2015.
- WEB 1: articlekz.com/kk/article/16486/ (Erişim tarihi 20.11.2021).
- WEB 2: lektisii-org.translate.google/14-38413.html?_x_tr_sl=kk&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=op,sc (Erişim Tarihi: 25.12.2021).
- WEB 3: thelib.info/geografiya/2876334-tatar-zh-1241-ne-bash-1179-1201-rt-tilderindegi-frazeologiyaly-1179-parallelder/ (Erişim tarihi: 08.05.2022).
- WEB 4: qırthelib.info/geografiya/1745830-my-1179-1179-ryymtatar-zh-1241-ne-1179-arashaj-bal-1179-ar-tilderindegi-frazeologiyaly-1179-parallelder/ (Erişim: 08.05.2022)
- WEB 5: www.dersimiz.com/deyimler-sozlugu/gonlu-sad-olmak-deyimi-152454 (Erişim tarihi: 23.11.2021)
- Wilkins, J. *Berliner Turfantexte XXXVII: Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien Edition der Altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā* (I-II-III Teil). Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2016.
- Yaylagül, Özen. “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2005). 17-51.
- Yegin, Ayşe. “Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza’nın Yüsf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller”. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (2019). 53-54.
- Yıldız, Hüseyin. “Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar”. *Gazi Türkiyat Dergisi*, 1/26 (2020). 105-125.
- Yıldız, Hüseyin. *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2020.
- Yüce, Nuri. *Mukaddemetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Yúldoşev, B. *Üzbek Frazeologiyasi Frazeologiyasi Va Frazeografiyasiniñ Şakllanişi Hamda Taraqqiyeti*. Toşkent: SamDu Naşriyeti, 2013.

Extended Abstract

Idioms are a characteristic element of a language that reflects the worldview of the culture to which it belongs. They consist of two or more words and can express feelings and thoughts in a striking way. Idioms are also considered compound mental verbs and can be in the form of sentences or word groups. Due to their short but striking narrative feature, idioms are one of the most studied materials in linguistic research. Research on idioms in Turkish languages began in the 19th century with W. Radloff’s work titled *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy*. Research on idioms in Turkish languages began in the 19th century with W. Radloff’s work titled *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy*. Since then, different Turkologists have addressed this topic in various aspects up to the present day.

On the other hand, *Divan-ı Hikmet* is one of the oldest known collections of Turkish Sufi literature, containing poems called ‘wisdom’ sung by Hodja Ahmet Yesevi. The work is known for its simplicity and easy-to-understand language. Copies of the work frequently include proverbs, idioms, expressions, metaphors, and similes that are widely used among the public. Among these, it is possible to say that idioms are effective in conveying a thought, the poet’s intention, and feelings, and play a poetic role. The copies of this work, which were copied in Chagatai Turkish centuries after Ahmet Yesevi, are significant in terms of Turkish language and

culture. The work resurfaced in the Turkish republics with the new opportunities that emerged after the collapse of the Soviet Union. In *Divan-ı Hikmet*, Yesevî frequently uses common idioms found in the Turkish and Islamic world, in addition to his own idioms. Therefore, it is scientifically noteworthy to examine the idioms that make up a significant part of the vocabulary of Yesevî's wisdoms. Examining the usage of idioms in historical and contemporary Turkish dialects comparatively can contribute to the field literature.

For this reason, the last discovered copy of the mentioned work was sent to St. Petersburg. Together with the copies in the private library of Emel Esin, a renowned Turkologist from the cities of St. Petersburg, Egypt, and Istanbul, a total of five copies were comparatively examined in terms of structure and meaning. The study aims to identify idiomatic expressions that convey emotions through compound verbs in the *Divan* copies and examine their usage in contemporary Turkish dialects. By comparing the compound mental verbs expressing emotions in five copies with modern Turkish dialects, the study aims to reveal the significance of the subject and lay the groundwork for future research. To avoid exceeding the scope of this article, only idioms expressing emotion, a subcategory of the mental verb subject, were analyzed. The idioms were compared based on their structure and meaning features across Turkish, Uzbek, and Kazakh Turkish languages, which have larger populations than the Oghuz, Karluk, and Kipchak groups.

The study primarily examines the lexical-morphological and lexical-semantic properties of compound verbs expressing emotion in *Divan-ı Hikmet*. Occasionally, it references other fields and compares the usage of each idiom in Contemporary Turkish dialects using diachronic and synchronic research methods. The study utilizes idiom dictionaries, annotated dictionaries, and other idiom studies related to Turkish dialects.

The study determined that the 42 emotion-expressing idioms mentioned in the *Divan* are still vividly used in contemporary Turkish dialects. The examined idioms are distributed in terms of number and rate of use in the copies as follows: The article compares the number of phrases, idioms, and expressions used in different copies of St. Petersburg, Kökşetav, Egyptian, Istanbul, and Emel Esin. The identified idioms are then compared with 14 dialects, providing valuable data for diachronic and synchronic linguistics studies. Studies analyzing the influence of historical dialects on contemporary dialects are crucial. They provide valuable data on lexical, semantic, phonetic, phonological, morphological, and syntactic aspects. However, it is necessary to include more copies and dialects in the comparison to ensure the validity of the results. This requires comprehensive and dedicated work in the future.